वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्। विष्णुराराध्यते पंथा नान्यस्तत्तोषकारकः ॥ ९ ॥
यजन्यज्ञान्यजत्येनं जपत्येनं जपन्नृप। निघ्नन्न्यान्हिनस्त्येनं सर्वभूतो यतो हरिः ॥ १० ॥
तस्मात्सदाचारवता पुरुषेण जनार्दनः। आराध्यते स्ववर्णोक्तधर्मानुष्ठानकारिणा ॥ ११ ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृथिवीपते। स्वधर्मतत्परो विष्णुमाराधयति नान्यथा ॥ १२ ॥
परापवादं पैशुन्यमनृतं च न भाषते। अन्योद्वेगकरं वाऽपि तोष्यते तेन केशवः ॥ १३ ॥
परदारपरद्रव्यपरहिंसासु यो रतिम्। न करोति पुमान्भूप तोष्यते तेन केशवः ॥ १४ ॥
न ताडयति नो हन्ति प्राणिनो नासदीहते। यो मनुष्यो मनुष्येन्द्र तोष्यते तेन केशवः ॥ १५ ॥
देवद्विजगुरूणां यः शुश्रूषासु सदोद्यतः। तोष्यते तेन गोविन्दः पुरुषेण नरेश्वर ॥ १६ ॥
यथात्मनि च पुत्रे च सर्वभूतेषु यस्तथा। हितकामो हरिस्तेन सर्वदा तोष्यते सुखम् ॥ १७ ॥
यस्य रागादिदोषेण न दुष्टं नृप मानसम्। विशुद्धचेतसा विष्णुस्तोष्यते तेन सर्वदा ॥ १८ ॥
वर्णाश्रमेषु ये धर्माश्शास्त्रोक्ता नृपसत्तम। तेषु तिष्ठन्नरो विष्णुमाराधयति नान्यथा ॥ १९ ॥
सगरः—तदहं श्रोतुमिच्छामि वर्णधर्मानशेषतः। तथैवाश्रमधर्मांश्च द्विजवर्य ब्रवीहि तान् ॥ २० ॥

और्वः—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च यथाक्रमम्। त्वमेकाग्रमतिर्भूत्वा शृणु धर्मान्मयोदितान् ॥ २१ ॥
दानं दद्याद्यजेद्देवान्यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः। नित्योदकी भवेद्विप्रः कुर्याच्चाग्निपरिग्रहम् ॥ २२ ॥
वृत्त्यर्थं याजयेच्चान्यानन्यानध्यापयेत्तथा। कुर्यात्प्रतिग्रहादानं शुक्लार्थान्न्यायतो द्विजः ॥ २३ ॥
सर्वभूतहितं कुर्यान्नाहितं कस्य चिद्द्विजः। मैत्री समस्तभूतेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम् ॥ २४ ॥

वर्णाश्रमेति ॥ आचारवतेत्यत्राचारग्रहणं यज्ञादेः कर्मणोऽप्युपलक्षणम् ॥ ९ ॥

ननु वर्णाश्रमधर्मो यदि देवताविषयः कथमस्य भगवदाराधनत्वमित्यत्राह—यजन्निति ॥ सर्वभूतः—सर्वात्मभूतः * ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सहुताशनान्। सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजंति ते ॥ इति स्मृतेः। * येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः। तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ इति, * गावो हि द्विजमुख्याश्च * इत्यादि च ॥ १०—१८ ॥

वर्णाश्रमेष्विति ॥ तेषु तिष्ठन्—ताननुतिष्ठन् ॥ १९—२१ ॥

दानमिति ॥ नित्योदकी—(नित्योदक) स्नानतर्पणादिकृत्। अग्निपरिग्रहं-स्मार्तस्यौपासनाग्नेः, श्रौताग्नित्रयस्य च परिग्रहम् ॥ २२ ॥

वृत्त्यर्थमिति ॥ प्रतिग्रहः—प्रतिग्राह्यो गवादि ॥ शुक्लार्थात्—न्यायार्जितशुक्लधनात्। विप्रादेस्स्ववृत्त्युपात्तं सर्वेषामेव शुक्लम्। * क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तं च सह भार्यया। अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लमुदाहृतम् ॥ इति विष्णुः। * श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्यान्वयागतम्। धनं सप्तविधं शुक्लम * इति नारदः। न्यायतः—कालदेशदानादिनिषिद्धप्रतिग्रहादिवृत्तिं विना। आपदि, शुद्धाद्राजादेर्ग्राह्यम् * राजांतेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा * इति ॥ * न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः * इति स्मृतेश्च ॥ २३, २४ ॥

प्राण्णि रत्ने च पारक्ये समबुद्धिर्भवेद्द्विजः । ऋतावभिगमः पत्न्यां शस्यते चास्य पार्थिव ॥ २५ ॥
दानानि दद्यादिच्छातो द्विजेभ्यः क्षत्रियोऽपि हि । यजेच विविधैर्यज्ञैरधीयीत च पार्थिव ॥ २६ ॥
शस्त्राजीवो महीरक्षा प्रवरा तस्य जीविका । तत्रापि प्रथमः कल्पः पृथिवीपरिपालनम् ॥ २७ ॥
धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्या नराधिपाः । भवन्ति नृपतेरंशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥ २८ ॥
दुष्टानां शासनाद्राजा शिष्टानां परिपालनात् । प्राप्नोत्यभिमताँल्लोकान्वर्णसंस्थां करोति यः ॥२९॥
पाशुपाल्यं च वाणिज्यं कृषिं च मनुजेश्वर । वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥ ३० ॥
तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानं धर्मश्च शस्यते । नित्यनैमित्तिकादीनामनुष्ठानं च कर्मणाम् ॥ ३१ ॥
द्विजातिसंश्रितं कर्म तादर्थ्यं तेन पोषणम् । क्रयविक्रयजैर्वापि धनैः कारूद्भवेन वा ॥ ३२ ॥
शूद्रस्य सन्नतिश्शौचं सेवा स्वामिन्यमायया । अमंत्रयज्ञो ह्यस्तेयं तत्संगो विप्ररक्षणम् ॥ ३३ ॥
दानं च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च । पित्र्यादिकं च तत्सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वै ॥ ३४ ॥
भृत्यादिभरणार्थाय सर्वेषां च परिग्रहः । ऋतुकालेऽभिगमनं स्वदारेषु महीपते ॥ ३५ ॥
दया समस्तभूतेषु तितिक्षा नातिमानिता । सत्यं शौचमनायासो मंगलं प्रियवादिता ॥ ३६ ॥
मैत्र्यस्पृहा तथा तद्वदकार्पण्यं नरेश्वर । अनसूया च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥ ३७ ॥

प्राण्णीति ॥ ऋतावभिगमः—चतुर्थीप्रभृत्याषोडशमित्यादि । * षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाद्याश्चतस्रस्तु विवर्जयेत् ॥ इति च ॥ २५, २६ ॥

शस्त्राजीव इति ॥ तत्रापि—वृत्तिद्वयेऽपि, पृथिवीपालनं प्रथमः कल्पः—मुख्यत्वेन प्रवृत्त इति शेषः॥२७॥

धरित्रीति ॥ अंशाः—षष्ठतुरीयार्धत्रिपादाख्याः । तत्र राज्ञां देशस्थितैः कृतस्य षष्ठांशस्स्यात् । अहं त्वां रक्षामीत्यभयप्रदाने पादः । तद्रक्षार्थमन्नदानेऽर्द्धम् । सत्कृत्यान्नदाने त्रिपादम् । * धर्मषष्ठांशभागी स्यात्प्रजा धर्मेण पालयन् * इति भारते । * यथा चतुर्थं धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् । पापस्यापि तथा मूढो भागं प्राप्नोत्यरक्षिता ॥ रक्षिष्यामीति चोक्तं ते न च शक्नोषि रक्षितुम् ॥ इति हरिवंशे अर्जुनं प्रति ब्राह्मणवचनम् ॥ * यस्यान्नपानपुष्टांगः कुरुते धर्मसंचयम् ॥ अन्नप्रदातुस्तस्यार्द्धं कर्तुश्चार्द्धं न संशयः ॥ इति, * अन्नदातुस्त्रयः पादाः कर्ता पादेन लिप्यते * इति च वचनान्तरम् ॥ २८—३१ ॥

द्विजातीति ॥ शूद्रस्य कर्म द्विजातिसंश्रितं तच्छुश्रूषारूपं, तादर्थ्यं—तच्छेषत्वं च, तेन तद्द्विजशुश्रूषादिजन्यधनेनात्मपोषणं मुख्यम् । आपदि तु वाणिज्येन कारूद्भवेन—तक्षादिकारुवृत्त्योत्पन्नधनेन वा, * शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन् वणिग्भवेत् * इत्यादिस्मृतेः ॥ ३२ ॥

दानमिति ॥ पाकयज्ञैः-अल्पयज्ञैः * पाकोऽल्पेऽपि शिशावपि * इति वैजयंती । वैश्वदेवाद्यैः नमस्कारैकमन्त्रैः लौकिकानां पाकयज्ञशब्द इत्यापस्तंबः । * नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न हापयेत् * इति याज्ञवल्क्यः ॥ ३३ ॥

भृत्यादीति ॥ परिग्रहः—अन्यैरस्वीकृतानां तृणकाष्ठादीनां स्वीकारः, स तु सर्वेषां वर्णानां साधारणः ॥ ३४—३७ ॥

आश्रमाणां च सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः । गुणांस्तथापद्धर्मांश्च विप्रादीनामिमाञ्छृणु ॥ ३८ ॥
क्षात्रं कर्म द्विजस्योक्तं वैश्यकर्म तथाऽऽपदि । राजन्यस्य च वैश्योक्तं शूद्रकर्म न चैतयोः ॥ ३९ ॥
सामर्थ्ये सति तत्त्याज्यमुभाभ्यामपि पार्थिव । तदेवापदि कर्तव्यं न कुर्यात्कर्मसंकरम् ॥ ४० ॥
इत्येते कथिता राजन्वर्णधर्मा मया तव । धर्मानाश्रमिणां सम्यग्ब्रुवतो मे निशामय ॥ ४१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

और्व उवाच :—

बालः कृतोपनयनो वेदाहरणतत्परः । गुरुगेहे वसेद्भूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥ १ ॥
शौचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः । व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कृतबुद्धिना ॥ २ ॥
उभे संध्ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः । उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥ ३ ॥
स्थिते तिष्ठेद्व्रजेद्याते नीचैरासीत चासति । शिष्यो गुरोर्नृपश्रेष्ठ प्रतिकूलं न संचरेत् ॥ ४ ॥
तेनैवोक्तः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरस्थितः । अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्नीयाद्गुरुणा ततः ॥ ५ ॥
अवगाहेदपः पूर्वमाचार्येणावगाहिताः । समिज्जलादिकं चास्य काल्यं काल्यमुपानयेत् ॥ ६ ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य च । गार्हस्थ्यमाविशेत्प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः ॥ ७ ॥

आश्रमाणामिति ॥ सर्वेषां वर्णानां साधारणाः ॥ ३८ ॥

क्षात्रमिति ॥ आपदि तु ब्राह्मणस्य क्षात्रं कर्मोक्तम् । राजन्यस्य वैश्यं कर्म । शूद्रकर्म वैश्योक्तं—वैश्यस्योक्तम् । एतयोः—ब्राह्मणराजन्ययोः न चोक्तम् ॥ ३९ ॥

सामर्थ्य इति ॥ उभाभ्यां—ब्राह्मणराजन्याभ्यां, सामर्थ्ये सति—शक्तौ सत्यां, तत्—आपत्कर्म, त्याज्यम् । शक्तस्य अनुकल्पाश्रयः, अशक्तस्य मुख्यकल्पनिर्बन्धश्च कर्मसंकरः, वृत्त्योर्व्यतिकरो वा ॥ ४०, ४१ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

१ ॥ शौचाचारवतेति ॥ व्रतानि—प्राजापत्यादीनि मधुमांसादिवर्जनादीनि च । कृतबुद्धिना—अवहितबुद्धिना ॥ २—३ ॥ स्थित इति ॥ आसति—आसीने गुरौ ॥ ४, ५ ॥ अवगाहेदिति ॥ काल्यं—प्रातः ॥ ६ ॥

गृहीतेति ॥ गृहीतग्राह्यवेदः—अर्थज्ञानपर्यन्तं गृहीतस्वशाखः, * स्वाध्यायोऽध्येतव्यः * इति, * स्थाणुरयं भारवहः किलाभूत् अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्, योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा * इति श्रुतेः । गुरोर्निष्कृतिरत्र दक्षिणा ॥ ७ ॥

विधिनाऽवाप्तदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा । गृहस्थकार्यमखिलं कुर्याद्भूपाल शक्तितः ॥ ८ ॥
निवापेन पितॄनर्चन्यज्ञैर्देवांस्तथाऽतिथीन् । अन्नैर्मुनींश्च स्वाध्यायैरपत्येन प्रजापतिम् ॥ ९ ॥
भूतानि बलिभिश्चैव वात्सल्येनाखिलं जगत् । प्राप्नोति लोकान्पुरुषो निजकर्मसमार्जितान् ॥ १० ॥
भिक्षाभुजश्च ये केचित्परिव्राड्ब्रह्मचारिणः । तेऽप्यत्रैव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ॥ ११ ॥
वेदाहरणकार्याय तीर्थस्नानाय च प्रभो । अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥ १२ ॥
अनिकेता ह्यनाहारा यत्रसायंगृहाश्च ये । तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ १३ ॥
तेषां स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं नृप । गृहागतानां दद्याच्च शयनासनभोजनम् ॥ १४ ॥
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते । स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ १५ ॥
अवज्ञानमहंकारो दंभश्चैव गृहे सतः । परितापोपघातौ च पारुष्यं च न शस्यते ॥ १६ ॥
यस्तु सम्यक्करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् । सर्वबंधविमुक्तोऽसौ लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ १७ ॥
वयःपरिणतौ राजन्कृतकृत्यो गृहाश्रमी । पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ १८ ॥
पर्णमूलफलाहारः केशश्मश्रुजटाधरः । भूमिशायी भवेत्तत्र मुनिस्सर्वातिथिनिस्स्पृहः ॥ १९ ॥
चर्मकाशकुशैः कुर्यात्परिधानोत्तरीयके । तद्वत्त्रिषवणं स्नानं शस्तमस्य नरेश्वर ॥ २० ॥
देवताभ्यर्चनं होमस्सर्वाभ्यागतपूजनम् । भिक्षाबलिप्रदानं च शस्तमस्य नरेश्वर ॥ २१ ॥
वन्यस्नेहेन गात्राणामभ्यंगश्चास्य शस्यते । तपश्च तस्य राजेन्द्र शीतोष्णादिसहिष्णुता ॥ २२ ॥
यस्त्वेतां नियतश्चर्यां वानप्रस्थश्चरेन्मुनिः । स दहत्यग्निवद्दोषाञ्जयेल्लोकांश्च शाश्वतान् ॥ २३ ॥
चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः । तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं नृपार्हसि ॥ २४ ॥
पुत्रद्रव्यकलत्रेषु त्यक्तस्नेहो नराधिप । चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः ॥ २५ ॥

विधिनेति ॥ विधिना—स्वगृह्योक्तप्रकारेण । स्वकर्मणा—याजनादिवृत्त्या ॥ ८ ॥

निवापेनेति ॥ निवापः—पितृदानम ॥ ९ ॥

भूतानीति ॥ निजकर्मसमार्जितान्—स्वीयकर्मसाधितान् प्राजापत्यादीन् । * सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति * इति श्रुतौ, * य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यस्वर्गः पुष्टश्च * इति स्मृतौ च नित्यानां प्रत्यवायव्यतिरेकं फलान्तरस्य चोक्तेः ॥ १०—१२ ॥

अनिकेता इति ॥ यत्र सायं स्यात् तत्रैव गृहं स्थितिर्येषां ते ज्ञानिनः । प्रतिष्ठा—आश्रयः, योनिः—माता, अन्नादिना देहपोषकत्वात् ॥ १३—१५ ॥

अतिथिं प्रति अवज्ञानं न कार्यमित्याह—अवज्ञानमित्यादि ॥ परितापः—दानानुशयः, उपघातः—ताडनादिः ॥ १६ ॥ यस्त्विति ॥ तत्तद्वर्णोक्तनित्याकरणजप्रत्यवायरूपात् तत्तल्लोकप्राप्तिप्रतिबंधान्मुक्तः ॥ १७, १८ ॥

वर्णेति ॥ अत्र केशशब्दो लोमवचनः ॥ १९, २० ॥

देवतेति ॥ नास्त्यागतस्य तिथिः—एकदिनमपीत्यतिथिः, धर्मार्थी नूतनोऽतिथिः अज्ञातपूर्वः, अन्ये अभ्यागताः ॥ २१—२५ ॥

त्रैवर्गिकांस्त्यजेत्सर्वानारंभानवनीपते । मित्रारिषु समो मैत्रस्समस्तेष्वेव जन्तुषु ॥ २६ ॥

जरायुजांडजादीनां वाङ्मनःकायकर्मभिः । युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसंगांश्च वर्जयेत् ॥ २७ ॥

एकरात्रस्थितिर्ग्रामे पंचरात्रस्थितिः पुरे । तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्द्वेषो वा नास्य जायते ॥ २८ ॥

प्राणयात्रानिमित्तं च व्यंगारे भुक्तवज्जने । काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेद्गृहान् ॥ २९ ॥

कामः क्रोधस्तथा दर्पः मोहलोभादयश्च ये । तांस्तु सर्वान्परित्यज्य परिव्राण्णिर्ममो भवेत् ॥ ३० ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः । तस्यापि सर्वभूतेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ३१ ॥

कृत्वाऽग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्षोपहितैर्हविर्भिश्चिताग्निकानां व्रजति स्म लोकान् ॥ ३२ ॥

मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं शुचिस्सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिंधनं ज्योतिरिव प्रशांतस्स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजातिः ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

त्रैवर्गिकानिति ॥ त्रैवर्गिकान्—धर्मार्थकामसाधनभूतान्, आरंभान्—लौकिकवैदिकोद्योगान्, त्यक्त्वा मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञाने निष्ठा कार्या * ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति * इति श्रुतेः, संन्यासस्य च मोक्षमार्गत्वात् । तदशक्तस्य च जपतीर्थयात्रादि चानुमतम् । * प्रणवात्मको वेदः प्रणवं ध्यायेदिति, * प्रणवो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति च ॥ २६, २७ ॥

एकेति ॥ * अष्टौ मासान्विहारास्तु यतेरुक्ता मनीषिभिः । वाराणसीं प्रविष्टस्य विद्यते न हि संचरः ॥ इति वचनाच्च ॥ २८ ॥ प्राणयात्रेति ॥ प्रशस्तवर्णाः अभिशस्तपतितवर्जिताः ॥ २९–३१ ॥

कृत्वेति ॥ प्राजापत्येष्ट्यनन्तरमग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं कृत्वा—आत्मन्यारोप्येत्यर्थः । शारीरमग्निं जाठराग्निभूतं प्राणादियुक्तम् । तमुद्दिश्य मुखे कुंडस्थानीये अग्निहोत्रबुद्ध्या भिक्षान्नरूपैः हविर्भिर्यो जुहोति "प्राणोऽग्निरेवेदमत्ति चान्नं नाहं भोक्ता" इत्यनुसंधाय, सः चिताग्नीनाम्—अग्निचितां लोकान् व्रजति । तृतीयान्तपाठे चिताग्निना—ज्ञानाग्निना दर्शितान् लोकान् व्रजति । अयमविद्वद्विषयश्लोकः, उत्तरस्तु ब्रह्मविद्विषयः ॥ ३२ ॥

मोक्षाश्रममिति ॥ मोक्षाश्रमं—पारिव्राज्यं, सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः—सम्यक् संपादितबुद्धियोगयुक्तः । लोक्यत इति लोकः, ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः, ब्रह्मणो लोक इति वा विग्रहः । द्विजातिरिति विप्रस्यैव संन्यासे अधिकारोक्तिः । * गतिस्तुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोरुजयोः क्वचित् । तुर्याश्रमे गतिः प्रोक्ता मुखजानां स्वयंभुवा ॥ इति दत्तात्रेयोक्तेः ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

सगरः—कथितं चातुराश्रम्यं चातुर्वर्ण्यक्रियास्तथा । पुंसः क्रियामहं श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम ॥१॥
नित्यनैमित्तिकाः काम्याः क्रियाः पुंसामशेषतः । समाख्याहि भृगुश्रेष्ठ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ २ ॥
और्वः—यदेतदुक्तं भवता नित्यनैमित्तिकाश्रयम् । तदहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥ ३ ॥
जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः । पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् ॥ ४ ॥
युग्मांस्तु प्राङ्मुखान्विप्रान्भोजयेन्मनुजेश्वर । यथा तृप्तिस्तथा कुर्याद्दैवं पित्र्यं द्विजन्मनाम् ॥ ५ ॥
दध्ना यवैस्सबदरैर्मिश्रान्पिंडान्मुदा युतः । नांदीमुखेभ्यस्तीर्थेन दद्याद्दैवेन पार्थिव ॥ ६ ॥
प्राजापत्येन वा सर्वमुपचारं प्रदक्षिणम् । कुर्वीत तत्तथाऽशेषवृद्धिकालेषु भूपते ॥ ७ ॥
ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि । देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम् ॥ ८ ॥
शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंश्रयम् । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥ ९ ॥
नार्थहीनं न चाशस्तं नापशब्दयुतं तथा । नामंगल्यं जुगुप्सावन्नाम कुर्यात्समाक्षरम् ॥ १० ॥
नातिदीर्घं नातिह्रस्वं नातिगुर्वक्षरान्वितम् । सुखोच्चार्यं तु तन्नाम कुर्याद्यत्प्रवणाक्षरम् ॥ ११ ॥
ततोऽनन्तरसंस्कारसंस्कृतो गुरुवेश्मनि । यथोक्तविधिमाश्रित्य कुर्याद्विद्यापरिग्रहम् ॥ १२ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

कथितमिति ॥ पुंसः क्रियां—षोडशसंस्काररूपाम् । गर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयनविष्णुबलिजातकर्म-नामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनयनवेदव्रतचतुष्टयसमावर्तनविवाहाः षोडशसंस्काराः ॥ १, २ ॥

यदेतदिति ॥ नित्यनैमित्तिकाश्रयमिति काम्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३ ॥

जातस्येति ॥ जातकर्मग्रहणमाधानपुंसवनादीनामप्युपलक्षणम् ॥ ४, ५ ॥

दध्नेति ॥ नान्दी—उत्सवः, तत्प्रधाना नान्दीमुखाः । दैवेन—कराग्रेण ॥ ६ ॥

प्राजापत्येनेति ॥ प्राजापत्येन—कनिष्ठिकाया मूलेन । तदुक्तम् * कनिष्ठदेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु । प्रजापतिपितृब्रह्मदैवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ इति मनुः । वृद्धिकालाः—कन्यापुत्रविवाहेत्यत्र वक्ष्यमाणाः ॥ ७ ॥

तत इति ॥ दशमेऽहनीति स्मृत्युक्तकालोपलक्षणम् । * अहन्येकादशे नाम * नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव । द्वादश्यामथ वा रात्र्यां मासे पूर्णे तथाऽपरे ॥ इति च स्मृतेः । देवपूर्वं—* कुलदेवतानामसंबद्धं नाम कुर्यात् * इति शंखोक्तेः । नराख्यं—पुंवाचि, शर्मवर्मादिसंयुतम्—शर्मवर्मगुप्तदासयुक्तं यन्नाम, यथा—विष्णुशर्मा इंद्रवर्मा चंद्रगुप्तः हरिदास इति । देवशब्दः ऋषिपित्रादिस्वपूज्यवाची वा ॥ ८, ९ ॥

नार्थहीनमिति ॥ अशस्तम्—अश्लीलं, व्रीडाकरम ॥ १० ॥

नेति ॥ नातिदीर्घं—[illegible] वा । प्रवणाक्षरं—सुगंभिन्नतरम् ॥ ११ ॥

तत इति ॥ अनंतराः—उपनिष्क्रमणाद्युपनयनान्ताः ॥ १२ ॥

गृहीतविद्यो गुरवे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् । गार्हस्थ्यमिच्छन्भूपाल कुर्याद्दारपरिग्रहम् ॥ १३ ॥
ब्रह्मचर्येण वा कालं कुर्यात्संकल्पपूर्वकम् । गुरोश्शुश्रूषणं कुर्यात्तत्पुत्रादेरथापि वा ॥ १४ ॥
वैखानसो वाऽपि भवेत्परिव्राडथ वेच्छया । पूर्वसंकल्पितं यादृक् तादृक्कुर्यान्नराधिप ॥ १५ ॥
वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत्त्रिगुणस्स्वयम् । नातिकेशामकेशां वा नातिकृष्णां न पिंगलाम् ॥ १६ ॥
निसर्गतोऽधिकाङ्गीं वा न्यूनाङ्गामपि नोद्वहेत् । नाविशुद्धां सरोमां वाऽकुलजां वाऽपि रोगिणीम् ॥१७॥
न दुष्टां दुष्टवाक्यां वा व्यंगिनीं पितृमातृतः । न श्मश्रुव्यंजनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ॥ १८ ॥
न घर्घरस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां न च । नानिबंधेक्षणां तद्वद्वृत्ताक्षीं नोद्वहेद्बुधः ॥ १९ ॥
यस्याश्च रोमशे जंघे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ । गंडयोः कूपरौ यस्या हसन्त्यास्तां न चोद्वहेत् ॥ २० ॥
नातिरूक्षच्छविं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् । आपीनहस्तपादां च न कन्यामुद्वहेद्बुधः ॥ २१ ॥
न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत्संहतभ्रुवम् । न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नरः ॥ २२ ॥
पंचमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् । गृहस्थश्चोद्वहेत्कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥ २३ ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः । गांधर्वराक्षसौ चान्यौ पैशाचश्चाष्टमो मतः ॥ २४ ॥
एतेषां यस्य यो धर्मो वर्णस्योक्तो महर्षिभिः । कुर्वीत दारग्रहणं तेनान्यं परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥
सधर्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्थ्यं सहितस्तया । समुद्वहेद्ददात्येतत्सम्यगूढं महाफलम् ॥ २६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

गृहीतेति ॥ गुरुदक्षिणां--गुरुत्वनिमित्तां दक्षिणाम् । उपकुर्वाणस्तु गृहीतविद्यः समावृत्य गृही स्यात्, वैखानसो, यतिर्वा स्यात् ॥ १३ ॥

ब्रह्मचर्येणेति ॥ नैष्ठिकः सन् ब्रह्मचर्याश्रमेण वा यावदायुः कालं नयेत् ॥ किं च यावज्जीवमयमेव ममाश्रम इति पूर्वं संकल्पितं चेत्तत्रैव तिष्ठेत्; न त्वाश्रमान्तरं गच्छेत् । तत्रापि विरक्तौ सत्यां यतिः स्यादेव, न त्वाश्रमान्तरगामी, * यदहरेव विरज्येत्तदहरेव प्रव्रजेत् * इति श्रुतेः ॥ १४, १५ ॥

वर्षैरिति ॥ एकगुणामिति यवीयसीत्वोपलक्षणम् । * अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा तु रोहिणी । दशवर्षा भवेद्गौरी अत ऊर्ध्वं रजस्वला * इति कन्यायाः दशवर्षात्परमविवाह्यत्वस्मरणात्, * असपिण्डां यवीयसीम् * इति स्मृतेश्च ॥ १६, १७ ॥

न दुष्टामिति ॥ व्यंगिनीमिति । व्यंगिनीं--निंद्याम् । व्यंगमातापितृजां, व्यंगाख्यत्वग्दोषमातापितृजां वा । श्मश्रुरेव व्यञ्जनं पुंस्त्वचिह्नम् ॥ १८--२१ ॥ न वामनामिति ॥ करालं--दंतुरम् ॥ २२ ॥

पंचमीमिति ॥ स्वमातुः प्रपितामहस्य कूटस्थस्य पंचमस्य संतानान्तरजा तावत्संख्यजनव्यवहिता कन्या मातृपक्षात्पंचमी । तथा वरप्रपितामहस्य कूटस्थस्य सप्तमस्य संतानान्तरजाता तावत्संख्यजनव्यवहिता कन्या पितृपक्षात्सप्तमी । इदं च पंचमीसप्तमीभ्यामर्वाङ् निषेधपरम् । तयोर्न विवाहविधिपरम् । * पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा * इति स्मृतेः ॥ २३ ॥ ब्राह्म इति ॥ ब्राह्मादिविवाहानां स्वरूपं स्मृतिषु द्रष्टव्यम् ॥२४--२६॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

सगरः—गृहस्थस्य सदाचारं श्रोतुमिच्छाम्यहं मुने। लोकादस्मात्परस्माच्च यमातिष्ठन्न हीयते ॥ १ ॥
और्वः—श्रूयतां पृथिवीपाल सदाचारस्य लक्षणम्। सदाचारवता पुंसा जितौ लोकावुभावपि ॥ २ ॥
साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः। तेषामाचरणं यत्तु सदाचारस्स उच्यते ॥ ३ ॥
सप्तर्षयोऽथ मनवः प्रजानां पतयस्तथा। सदाचारस्य वक्तारः कर्तारश्च महीपते ॥ ४ ॥
ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय मनसा मतिमान्नृप। प्रबुद्धश्चिन्तयेद्धर्ममर्थं चाप्यविरोधिनम् ॥ ५ ॥
अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत्। दृष्टादृष्टाविनाशाय त्रिवर्गे समदर्शनः ॥ ६ ॥
परित्यजेदर्थकामौ धर्मपीडाकरौ नृप। धर्ममप्यसुखोदर्कं लोकविद्विष्टमेव च ॥ ७ ॥
ततः काल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ॥ ८ ॥
नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः। दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च विसर्जयेत् ॥ ९ ॥
पादावनेजनोच्छिष्टे प्रक्षिपेन्न गृहांगणे ॥ १० ॥
आत्मच्छायां तरुच्छायां गोसूर्याग्न्यनिलांस्तथा। गुरुद्विजादींस्तु बुधो नाधिमेहेत्कदाचन ॥ ११ ॥
न कृष्टे सस्यमध्ये वा गोव्रजे जनसंसदि। न वर्त्मनि न नद्यादितीर्थेषु पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥
नाप्सु नैवांभसस्तीरे श्मशाने न समाचरेत्। उत्सर्गं वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जनम् ॥ १३ ॥
उदङ्मुखो दिवा मूत्रं विपरीतमुखो निशि। कुर्वीतानापदि प्राज्ञो मूत्रोत्सर्गं च पार्थिव ॥ १४ ॥
तृणैरास्तीर्य वसुधां वस्त्रप्रावृतमस्तकः। तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र नैव किंचिदुदीरयेत् ॥ १५ ॥
वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदं नांतर्जलात्तथा। शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लेपसंभवाम् ॥ १६ ॥
अणुप्राण्युपपन्नां च हलोत्खातां च पार्थिव। परित्यजेन्मृदो ह्येतास्सकलाश्शौचकर्मणि ॥ १७ ॥

अथ एकादशोऽध्यायः

१—४ ॥ ब्राह्म इति॥ ब्राह्मस्सूर्योदयात्प्राक् तृतीयो मुहूर्तः ॥ ५—७ ॥

तत्र इति ॥ मैत्रं—मित्रदेवत्यं पायुकृत्यं मलोत्सर्गादिकम् ॥ ८ ॥

नैर्ऋत्यामिति ॥ नैर्ऋत्यां दिशि ग्रामात्, तदसंभवे स्वावसथात् दूरे ॥ ९, १० ॥

आत्मच्छायामिति ॥ आत्मच्छायामित्यादि प्रतीतिविशेषः ॥ ११—१३ ॥

उदङ्मुख इति ॥ दिवेति संध्ययोरुपलक्षणम्—* दिवासंध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः * इति स्मृतेः ॥ १४, १५ ॥ वल्मीकेति ॥ लेपसंभवां—मूत्रादिलेपगताम् ॥ १६, १७ ॥

एका लिंगे गुदे तिस्रो दश वामकरे नृप । हस्तद्वये च सप्त स्युर्मृदश्शौचोपपादिकाः ॥ १८ ॥
अच्छेनागंधफेनेन जलेनाबुद्बुदेन च । आचामेच्च मृदं भूयस्तथा दद्यात्समाहितः ॥ १९ ॥
निष्पादितांघ्रिशौचस्तु पादावभ्युक्ष्य वै पुनः । त्रिःपिबेत्सलिलं तेन तथा द्विः परिमार्जयेत् ॥ २० ॥
शीर्षण्यानि ततः खानि मूर्धानं च समालभेत् । बाहू नाभिं च तोयेन हृदयं चापि संस्पृशेत् ॥२१॥
स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम् । आदर्शांजनमांगल्यं दूर्वाद्यालंभनानि च ॥ २२ ॥
ततस्स्ववर्णधर्मेण वृत्त्यर्थं च धनार्जनम् । कुर्वीत श्रुतिसंपन्नो यजेच्च पृथिवीपते ॥ २३ ॥
सोमसंस्था हविस्संस्थाः पाकसंस्थाश्च संस्थिताः । धने यतो मनुष्याणां यतेतातो धनार्जने ॥ २४ ॥
नदीनदतटाकेषु देवखातजलेषु च । नित्यक्रियार्थं स्नायीत गिरिप्रस्रवणेषु च ॥ २५ ॥
कूपेषूद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि । गृहेषूद्धृततोयेन ह्यथवा भुव्यसंभवे ॥ २६ ॥
शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणम् । तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥ २७ ॥
त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् । ऋषीणां च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥ २८ ॥
पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते । पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत्प्रपितामहान् ॥ २९ ॥
मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः । दद्यात्पैत्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुष्व मे ॥ ३० ॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप । गुरूणां मातुलानां च स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥ ३१ ॥
इदं चापि जपेदंबु दद्यादात्मेच्छया नृप । उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणम् ॥ ३२ ॥
देवासुरास्तथा यक्षा नागगंधर्वराक्षसाः । पिशाचा गुह्यकास्सिद्धाः कूष्मांडाः पशवः खगाः ॥ ३३ ॥
जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः । तृप्तिमेतेन यान्त्वाशु मद्दत्तेनांबुनाऽखिलाः ॥ ३४ ॥
नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः । तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥ ३५ ॥
येऽबांधवा बांधवा ये येऽन्यजन्मनि बांधवाः । ते तृप्तिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोऽम्बुकांक्षिणः ॥ ३६ ॥
यत्रक्वचनसंस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् । इदमाप्यायनायास्तु मया दत्तं तिलोदकम् ॥ ३७ ॥
काम्योदकप्रदानं ते मयैतत्कथितं नृप । यद्दत्त्वा प्रीणयत्येतन्मनुष्यस्सकलं जगत् ।
जगदाप्यायनोद्भूतं पुण्यमाप्नोति चानघ ॥ ३८ ॥

एकेति ॥ पूर्वं गन्धलेपक्षयकरं शौचं कृत्वा अथैकादिसंख्यं मृच्छौचम्, अथ पादशौचमथाचमनमथ संध्यावंदनादिकमिति क्रमः ॥ १८–२३ ॥

सोमसंस्था इति॥ सोमसंस्थादयो गौतमोक्ताः * औपासनाष्टकापार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रायणं चातुर्मास्यादिनिरूढपशुबंधस्सौत्रामणिरिति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः * इति । यतः एताः संस्थाः धने संस्थिताः—धनायत्ता इति, अतो धनार्जने यतेत ॥ २४ ॥

नदीति ॥ तटाको मनुष्यखातः; मनुष्यैरखातो द्रोण्यादिर्देवखातः ॥ २५ ॥

कूपेष्विति ॥ भुवि—कूपतटभूमौ, भुव्यसंभवे—तत्र तटभुवि स्नातुं शक्त्यसंभवे, तेनोद्धृततोयेन गृहे स्नायात् ॥ २६–३९ ॥

दत्त्वा काम्योदकं सम्यगेतेभ्यः श्रद्धयाऽन्वितः। आचम्य च ततो दद्यात्सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ॥ ३९ ॥
नमो विवस्वते ब्रह्मभास्वते विष्णुतेजसे। जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मसाक्षिणे ॥ ४० ॥
ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनम्। जलाभिषेकैः पुष्पैश्च धूपाद्यैश्च निवेदनैः ॥ ४१ ॥
अपूर्वमग्निहोत्रं च कुर्यात्प्राग्ब्रह्मणे नृप ॥ ४२ ॥
प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात्। गृहेभ्यः काश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ॥ ४३ ॥
तच्छेषं मणिके पृथ्वीपर्जन्याभ्यां क्षिपेत्ततः। द्वारे धातुर्विधातुश्च मध्ये च ब्रह्मणः क्षिपेत् ॥ ४४ ॥
गृहस्य पुरुषव्याघ्र दिग्देवानपि मे शृणु ॥ ४५ ॥
इंद्राय धर्मराजाय वरुणाय तथेन्दवे। प्राच्यादिषु बुधो दद्याद्धुतशेषात्मकं बलिम् ॥ ४६ ॥
प्रागुत्तरे च दिग्भागे धन्वंतरिबलिं बुधः। निर्वपेद्वैश्वदेवं च कर्म कुर्यादतः परम् ॥ ४७ ॥
वायव्यां वायवे दिक्षु समस्तासु यथादिशम्। ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय भानवे च क्षिपेद्बलिम् ॥ ४८ ॥
विश्वेदेवान्विश्वभूतांस्तथा विश्वपतिं पितॄन्। यक्षाणां च समुद्दिश्य बलिं दद्यान्नरेश्वर ॥ ४९ ॥
ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ बुधः। दद्यादशेषभूतेभ्यस्स्वेच्छया सुसमाहितः ॥ ५० ॥
देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धास्सयक्षोरगदैत्यसंघाः।
प्रेताः पिशाचास्तरवस्समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मयाऽत्र दत्तम् ॥ ५१ ॥
पिपीलिकाः कीटपतंगकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबंधबद्धाः।
प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयाऽन्नं तेभ्यो निसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥ ५२ ॥

नम इति ॥ ब्रह्मभास्वते— वेदैः प्रकाशमानाय, सवित्रे—प्रेरकाय ॥ ४० ॥

तत इति ॥ गृहार्चनम्—गृहस्यार्चनम्, अभीष्टसुरपूजनं कुर्यादित्येव। अपूर्वमित्यस्मात्प्राक् निर्वपेद्वैश्वदेवं चेत्यर्धं पठितव्यम्। तदर्थः—देवपूजनात्परं विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीति वैश्वदेवं हविर्निरूप्यते तेन देवयज्ञादिकर्म कुर्यात् ॥ ४१ ॥

तत्कथमित्यत्राह—अपूर्वमिति ॥ पूर्वमस्य प्रकृतिभूतं होमान्तरं नास्तीत्यपूर्वं, होमान्तरप्रकृतित्वाभावात्। अग्निहोत्रम्—अग्नौ दर्वीहोमं वैश्वदेवयज्ञाख्यं ब्रह्माहुत्यादिषडाहुतिकम्। * अपूर्वो दर्विहोमो जुहोतिचोदनस्वाहाकारप्रधानः * इत्यापस्तंबः ॥ ४२, ४३ ॥

तदिति ॥ अथ भूतयज्ञः। तच्छेषमिति। पृथ्वीपर्जन्यादिबलिः। मणिके—उदधाने ॥ ४४—४७ ॥

वायव्यामिति ॥ वायव्यां वायव इति—वीप्सया प्रतिदिशं वायुबलिः। दिशां च बलिः प्राच्यै दिश इत्यादि। ब्रह्मादिबलित्रयं मध्ये। तदुत्तरतो विश्वदेवादिबलिद्वयम्। परं विश्वपतिबलिः। दक्षिणतः पितृबलिः। वायव्ये यक्षबलिः। अयं क्रमः पारस्करगृह्ये द्रष्टव्यः। तथा च पारस्करगृह्यम्—काण्वानां वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्, ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्ये(हे)भ्यः काश्यपायानुमतय इति भूतगृहेभ्यो मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः प्रतिदिशं वायवे दिशां च मध्ये च त्रीन् ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः तेषामुत्तरत उषसे भूतानां च पतये परं पितृभ्यस्स्वधा नम इति दक्षिणतः पात्रं निर्णिज्योत्तरपूर्वस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त इत्युद्धृत्यान्नं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्राऽन्तत इति ॥ ४८—५२ ॥

येषां न माता न पिता न बंधुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथाऽन्यदस्ति ।
तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्ते यान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥ ५३ ॥

भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतदहं च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।
तस्मादहं भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥ ५४ ॥

चतुर्दशो भूतगणो य एषस्तत्र स्थिता येऽखिलभूतसंघाः ।
तृप्त्यर्थमन्नं हि मया निसृष्टं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥ ५५ ॥

इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः । भुवि सर्वोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥ ५६ ॥

श्वचंडालविहंगानां भुवि दद्यात्ततो नरः । ये चान्ये पतिताः केचिदपुत्रा स्सन्ति मानवाः ॥ ५७ ॥

ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद्गृहांगणे । अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं तु यथेच्छया ॥ ५८ ॥

अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत्स्वागतादिना । तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ५९ ॥

श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च । गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेद्गृही ॥ ६० ॥

अज्ञातकुलनामानमन्यदेशादुपागतम् । पूजयेदतिथिं सम्यङ् नैकग्रामनिवासिनम् ॥ ६१ ॥

अकिंचनमसंबंधमज्ञातकुलशीलिनम् । असंभोज्यातिथिं भुञ्जन् भोक्तुकामं व्रजत्यधः ॥ ६२ ॥

स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम् । हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥ ६३ ॥

पित्रर्थं चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप । तद्देश्यं विदिताचारसंभूतिं पाञ्चयज्ञिकम् ॥ ६४ ॥

येषामिति ॥ सिद्धिः—सामग्री ॥ ५३ ॥

भूतानीति ॥ भूतनिकायभूतं—प्राणिनां शरीरभूतम् ॥ ५४ ॥

चतुर्दश इति ॥ चतुर्दशो गणः * देवा मनुष्याः पितरः * इत्यादिना प्रागुक्तः । * अष्टविधं दैवत्यं तैर्यग्योन्यं च पंचधा भवति । मानुष्यं चैकविधं समासतो भौतिकः सर्गः ॥ * इति, * सिद्धगुह्यकगंधर्वयक्षराक्षसपन्नगाः । विद्याधराः पिशाचाश्च निर्दिष्टा देवयोनयः * इति, * सरीसृपा वानराश्च पशवो मृगपक्षिणः । तिर्यञ्च इति कथ्यन्ते पञ्चैताः प्राणिजातयः ॥ * इति, * मनुष्या एकजातिरिति ॥ ५५–५७ ॥

तत इति ॥ नाडिकायाश्चतुर्भागो गोदोहः ॥ ५८–६१ ॥

अकिंचनमिति ॥ असंभोज्यातिथिं भक्तं भोक्तुकामं व्रजत्यधः इति वा पाठः । भक्तमश्नन् भुंजन् इति वा पाठः ॥ ६२ ॥

स्वाध्यायेति ॥ चरणं—वेदावांतरशाखाः, पूर्वाचारो वा ॥ ६३ ॥ पित्रर्थमिति ॥ पित्रर्थम्—नित्यश्राद्धार्थम् । पांचयज्ञिकं—पंचयज्ञकारिणम ॥ ६४ ॥

अन्नाग्रं च समुद्धृत्य हन्तकारोपकल्पितम् । निर्वापभूतं भूपाल श्रोत्रियायोपपादयेत् ॥ ६५ ॥
दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् । इच्छया च बुधो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥ ६६ ॥
इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः प्रागुक्ता भिक्षवश्च ये । चतुरः पूजयित्वैतान्नृप पापात्प्रमुच्यते ॥ ६७ ॥
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते । स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ६८ ॥
धाता प्रजापतिः शक्रो वह्निर्वसुगणोऽर्यमा । प्रविश्यातिथिमेते वै भुञ्जतेऽन्नं नरेश्वर ॥ ६९ ॥
तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततं नरः । स केवलमघं भुंक्ते यो भुंक्ते ह्यतिथिं विना ॥ ७० ॥
ततः स्ववासिनीं दुःखीं गुर्विणीं वृद्धबालकान् । भोजयेत्संस्कृतान्नेन प्रथमं चरमं गृही ॥ ७१ ॥
अभुक्तवत्सु चैतेषु भुंजन्भुंक्ते स दुष्कृतम् । मृतश्च गत्वा नरकं श्लेष्मभुग्जायते नरः ॥ ७२ ॥
अस्नाताशी मलं भुंक्ते ह्यजपी पूयशोणितम् । असंस्कृतान्नभुङ्मूत्रं बालादेः प्रथमं शकृत् ॥ ७३ ॥
अहोमी च क्रिमीन्भुंक्ते अदत्त्वा विषमश्नुते ॥ ७४ ॥
तस्माच्छृणुष्व राजेन्द्र यथा भुञ्जीत वै गृही । भुञ्जतश्च यथा पुंसः पापबंधो न जायते ॥ ७५ ॥
इह चारोग्यमतुलं बलवृद्धिस्तथा नृप । भवत्यरिष्टशान्तिश्च वैरिपक्षाभिचारतः ॥ ७६ ॥
स्नातो यथावत्कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम् । प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुंजीत प्रयतो गृही ॥ ७७ ॥
कृते जपे हुते वह्नौ शुद्धवस्त्रधरो नृप । दत्त्वाऽतिथिभ्यो विप्रेभ्यो गुरुभ्यस्संश्रिताय च ।
पुण्यगंधधरश्शस्तमाल्यधारी नरेश्वर ॥ ७८ ॥
नैकवस्त्रधरोऽनार्द्रपाणिपादो महीपते । विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ॥ ७९ ॥
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि न चैवान्यमना नरः । अन्नं प्रशस्तं पथ्यं च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः ॥ ८० ॥
न कुत्सिताहृतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम् । दत्त्वा तु भुंक्ते शिष्टेभ्यः क्षुधितेभ्यस्तथा गृही ॥ ८१ ॥
प्रशस्तशुद्धपात्रे तु भुञ्जीताकुपितो द्विजः ॥ ८२ ॥

अन्नाग्रमिति ॥ अग्रं—भोजनाद्यनुच्छिष्टम्, * ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् । अग्राण्येव तु चत्वारि हंतकारं प्रचक्षते ॥ * इति । निर्वपामीति पाकात्सिद्धं निर्वापभूतं मनुष्येभ्यो हंतेतिमंत्रेण श्रोत्रियाय देयमन्नं हंतकाराख्यम् ॥ ६५, ६६ ॥

इत्येत इति ॥ एते अतिथयः * अज्ञातकुलनामानमित्युक्तश्च, श्रोत्रियश्च, परिव्राड्ब्रह्मचारिवर्गश्च, * वेदाहरणकार्येणेति प्रागुक्तश्चेत्येतांश्चतुरो वर्गान् पूजयेत् ॥ ६७—७० ॥

तत इति ॥ परिणीता पितृगेहे स्थिता स्ववासिनी । चरमं—पश्चात् । गृही भुंजीतेति शेषः ॥ ७१, ७२ ॥ अस्नातेति । असंस्कृतं—वैश्वदेवादिना ॥ ७३—८० ॥

नेति ॥ असंस्कृतं वैश्वदेवादिना ॥ ८१, ८२ ॥

नासंदिसंस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वर । नाकाशे नातिसंकीर्णे दत्त्वाऽग्रं च नरोऽग्नये ॥ ८३ ॥
मंत्राभिमंत्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप । अन्यत्र फलमूलेभ्यश्शुष्कशाखादिकात्तथा ॥ ८४ ॥
तद्वद्धरीतकेभ्यश्च गुडभक्ष्येभ्य एव च । भुंजीतोद्धृतसाराणि न कदापि नरेश्वर ॥ ८५ ॥
न शेषं पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते । मध्वंबुदधिसर्पिभ्यस्सक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥ ८६ ॥
अश्नीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥ ८७ ॥
प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये कठिनभोजनः । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुंचति ॥ ८८ ॥
अनिन्द्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । पंचग्रासं महामौनं प्राणाद्याप्यायनं हि तत् ॥ ८९ ॥
भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा । यथावत्पुनराचामेत्पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥९०॥
स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः । अभीष्टदेवतानां तु कुर्वीत स्मरणं नरः ॥ ९१ ॥
अग्निराप्याययेद्धातुं पार्थिवं पवनेरितः । दत्तावकाशं नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥ ९२ ॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च । भवत्वेतत्परिणतं ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥ ९३ ॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममाप्यव्याहतं सुखम् ॥ ९४ ॥

अगस्तिरग्निर्बडबानलश्च भुक्तं मयाऽन्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखं च मे तत्परिणामसंभवं यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥ ९५ ॥
विष्णुस्समस्तेन्द्रियदेहदेही प्रधानभूतो भगवान्यथैकः ।
सत्येन तेनात्तमशेषमन्नमारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥ ९६ ॥

विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा । सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥ ९७ ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥ ९८ ॥
सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गादविरोधिना । दिनं नयेत्ततस्सन्ध्यामुपतिष्ठेत्समाहितः ॥ ९९ ॥
दिनान्तसंध्यां सूर्येण पूर्वामृक्षैर्युतां बुधः । उपतिष्ठेद्यथान्याय्यं सम्यगाचम्य पार्थिव ॥ १०० ॥

नासंदीति ॥ आसन्दी-वेत्रादिमयं चतुष्पादमासनं * नान्यमासनमारोपयेदिति विष्णुस्मृतेः । अदेशे—कुत्सितस्थाने; आकाशे—अपुवृते । अकाले इति वा पाठः । अकाले—सन्ध्यादिसमये, ना* नांतरा भोजनं कुर्यादिति । अग्नयेऽग्रमिति । परिविष्टस्यान्नस्याग्रं मन्त्रं विनाऽग्नौ पक्षिपेदिति विधिः॥८३,८४॥ हरीतकमपक्कलेह्यादिभेदः॥८५॥

न शेषमिति ॥ शेषम्—स्वेनापि खादितशेषम् * खादितार्धं पुनः खादन्मोदकानि फलानि वा । दंपत्योर्भुक्तशेषं वा भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् * इति स्मृतेः । नाशेषमिति पाठे निश्शेषं नाश्नीयात् ॥ ८६-८८ ॥

अनिन्द्यमिति ॥ अनिद्यम्—अनिषिद्धं पंचग्रासं भक्षयेदिति शेषः । महामौनमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ८९–९१ ॥ अग्निरिति ॥ पार्थिवं धातुं—देहं अन्नरसेनाप्याययन्नन्नं जरयत्विति शेषः ॥ ९२–९४ ॥

अगस्तिरिति ॥ तदन्नं परिणामसंभवम् अरोगं मम देहे यच्छतु मे सुखं चास्त्वित्यन्वयः ॥ ९५ ॥

विष्णुरिति ॥ अत्तम्—भुक्तम ॥ ९६–१०० ॥

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ १०१ ॥
सूर्येणाभ्युदितो यश्च त्यक्तः सूर्येण वा स्वपन् । अन्यत्रातुरभावात्तु प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥ १०२ ॥
तस्मादनुदिते सूर्ये समुत्थाय महीपते । उपतिष्ठेन्नरस्संध्यामस्वपंश्च दिनान्तजाम् ॥ १०३ ॥
उपतिष्ठन्ति वै सन्ध्यां ये न पूर्वं न पश्चिमाम् । व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप ॥ १०४ ॥
पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत् ॥ १०५ ॥
तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नविसर्जनम् ॥ १०६ ॥
अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्बुधः । पादशौचासनप्रह्वस्वागतोक्त्या च पूजनम् ॥
ततश्चान्नप्रदानेन शयनेन च पार्थिव ॥ १०७ ॥
दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप । तदेवाष्टगुणं पुंसस्सूर्योढे विमुखे गते ॥ १०८ ॥
तस्मात्स्वशक्त्या राजेन्द्र सूर्योढमतिथिं नरः । पूजयेत्पूजिते तस्मिन्पूजितास्सर्वदेवताः ॥ १०९ ॥
अन्नशाकांबुदानेन स्वशक्त्या पूजयेत्पुमान् । शयनप्रस्तरमहीप्रदानैरथवाऽपि तम् ॥ ११० ॥
कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही । गच्छेच्छय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं नृप ॥ १११ ॥
नाविशालां न वै भग्नां नासमां मलिनां न च । न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ॥११२॥
प्राच्यां दिशि शिरश्शस्तं याम्यायामथ वा नृप । सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥ ११३ ॥
ऋतावुपगमश्शस्तस्स्वपत्न्यामवनीपते । पुन्नामर्क्षे शुभे काले ज्येष्ठायुग्मासु रात्रिषु ॥ ११४ ॥
नाह्यूनां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् । नानिष्टां न प्रकुपितां न त्रस्तां न च गर्भिणीम् ॥११५॥
नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् । क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः ॥११६॥

सर्वकालमिति ॥ विभ्रमः—उन्मादादिवैचित्र्यम् । आतुरेति । आतुरत्वं रोगभावः । आशौचभावः—आशौचसद्भावः ॥ १०१–१०४ ॥ पुनरिति ॥ वैश्वदेवप्रत्याम्नायत्वेनामन्त्रकं पत्नी बलिं हरेत् ॥ १०५, १०६ ॥

अतिथिमिति ॥ प्रह्वत्वं-नम्रभावः ॥ १०७ ॥

दिवेति ॥ * सूर्योढस्तु स संप्राप्तो यस्सूर्योऽस्तंगतेऽतिथिः * ॥ १०८–१०९ ॥

अन्नेति ॥ प्रस्तरः—तृणादिशयनम् ॥ ११० ॥

कृतेति ॥ अपि दारुमयीम्—अनिषिद्धद्रुमकृताम् ॥ १११–११३ ॥

ऋताविति ॥ पुन्नामर्क्षाणि दश बृहस्पत्युक्तानि—* सार्पाच्चतुष्कं रौद्रं च याम्यं-त्वाष्ट्रत्रिकं जलम् । वैश्वेन्द्रवासवं पौष्णं स्त्रीलिंगास्समुदाहृताः ॥ सौम्यवारुणमूलानि नपुंसकदिनानि तु । शेषाः पुँल्लिगतां याताः * इति ॥ ज्येष्ठायुग्मासु-षष्ठ्यादियुग्मासु रात्रिषु, तत्रापि ज्येष्ठासु यथोत्तरं शुभास्वित्यर्थः । चतुर्थीप्रभृत्याषोडशी-मित्यादिना ॥ ११४–११६ ॥

स्नातस्स्रग्गंधधृत् प्रीतो नाध्मातः क्षुधितोऽपि वा । सकामस्सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥११७॥
चतुर्दश्यष्टमी चैव तथाऽमा चाथ पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेंद्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ ११८ ॥
तैलस्त्रीमांससंभोगी सर्वेष्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥ ११९ ॥
अशेषपर्वस्वेतेषु तस्मात्संयमिभिर्बुधैः । भाव्यं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यानजप्यपरैर्नरैः ॥ १२० ॥
नान्ययोनावयोनौ वा नोपयुक्तौषधस्तथा । द्विजदेवगुरूणां च व्यवायी नाश्रये भवेत् ॥ १२१ ॥
चैत्यचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठे चतुष्पथे । नैव श्मशानोपवने सलिलेषु महीपते ॥ १२२ ॥
प्रोक्तपर्वस्वशेषेषु नैव भूपाल सन्ध्ययोः । गच्छेद्व्यवायं मनसा न मूत्रोच्चारपीडितः ॥ १२३ ॥
पर्वस्वभिगमो निन्द्यो दिवा पापप्रदो नृप । भुवि रोगावहो नृणामप्रशस्तो जलाशये ॥ १२४ ॥
परदारान्न गच्छेत मनसाऽपि कथंचन । किमु वाचाऽस्थिबंधोऽपि नास्ति तेषु व्यवायिनाम् ॥१२५॥
मृतो नरकमभ्येति हीयतेऽत्रापि चायुषः । परदाररतिः पुंसामिह चामुत्र भीतिदा ॥ १२६ ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् । यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥ १२७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

और्वः—देवगोब्राह्मणान्सिद्धान्वृद्धाचार्यां स्तथाऽर्चयेत् । द्विकालं च नमेत्संध्यामग्नीनुपचरेत्तथा ॥१॥
सदाऽनुपहते वस्त्रे प्रशस्ताश्च महौषधीः । गारुडानि च रत्नानि बिभृयात्प्रयतो नरः ॥ २ ॥
प्रस्निग्धामलकेशश्च सुगंधश्चारुवेषधृक् । सितास्सुमनसो हृद्या बिभृयाच्च नरस्सदा ॥ ३ ॥

स्नात इति ॥ कामो रिरंसा । रागः प्रीतिः ॥ ११७–१२० ॥

नान्ययोनाविति ॥ अन्ययोनौ—गवादियोनौ । औषधं रसायनादि । द्विजदेवादेराश्रये—तदालयस्थो व्यवायी न स्यात् ॥ १२१ ॥ चैत्येति ॥ चत्वरादिष्वपि न व्यवायी स्यात् ॥ १२२–१२४ ॥

परदारानिति ॥ तेषु—परदारेषु व्यवायिनामस्थिबंधो नास्ति । ते हि अनस्थिकृमिकीटादिजन्मानः स्युः ॥ १२५–१२७ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

सदेति ॥ ओषधीः—विष्णुक्रान्तादूर्वाद्याः । गारुडानि रत्नानि च—विषघ्नानि मरकतादीनि ॥ १, २ ॥

प्रस्निग्धा इति ॥ प्रस्निग्धाः—अलंकृताः अमलाः केशा यस्य ॥ ३ ॥

किंचित्परस्वं न हरेन्नाल्पमप्यप्रियं वदेत् । प्रियं च नानृतं ब्रूयान्नान्यदोषानुदीरयेत् ॥ ४ ॥
नान्यस्त्रियं तथा वैरं रोचयेत्पुरुषर्षभ । न दुष्टं यानमारोहेत्कूलच्छायां न संश्रयेत् ॥ ५ ॥
विद्विष्टपतितोन्मत्तबहुवैरातिकीटकैः । बद्धकीबंधकीभर्तृक्षुद्रानृतकथैस्सह ॥ ६ ॥
तथाऽतिव्ययशीलैश्च परिवादरतैश्शठैः । बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः पंथानमाश्रयेत् ॥ ७ ॥
नावगाहेज्जलौघस्य वेगमग्रे नरेश्वर । प्रदीप्तं वेश्म न विशेन्नारोहेच्छिखरं तरोः ॥ ८ ॥
न कुर्याद्दन्तसंघर्षं कृष्णीयाच्च न नासिकाम् । नासंवृतमुखो जृंभेच्छ्वासकासौ विसर्जयेत ॥ ९ ॥
नोच्चैर्हसेत्सशब्दं च न मुञ्चेत्पवनं बुधः । नखान्न खादयेच्छिन्द्यान्न तृणं न महीं लिखेत् ॥ १० ॥
न श्मश्रु भक्षयेल्लोष्टं न मृद्नीयाद्विचक्षणः । ज्योतींष्यमेध्यशस्तानि नाभिवीक्षेत च प्रभो ॥ ११ ॥
नग्नां परस्त्रियं चैव सूर्यं चास्तमयोदये । न हुंकुर्याच्छवं गंधं शवगंधो हि सोमजः ॥ १२ ॥
चतुष्पथं चैत्यतरुं श्मशानोपवनानि च । दुष्टस्त्रीसन्निकर्षं च वर्जयेन्निशि सर्वदा ॥ १३ ॥
पूज्यदेवद्विजज्योतिश्छायां नातिक्रमेद् बुधः । नैकश्शून्याटवीं गच्छेत्तथा शून्यगृहे वसेत् ॥ १४ ॥
केशास्थिकंटकामेध्यबलिभस्मतुषांस्तथा । स्नानार्द्रधरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
नानार्यानाश्रयेत्कांश्चिन्न जिह्मं रोचयेद्बुधः । उपसर्पेन्न वै व्यालं चिरं तिष्ठेन्न वोत्थितः ॥ १६ ॥
अतीव जागरस्वप्नौ तद्वत्स्थानासने बुधः । न सेवेत तथा शय्यां व्यायामं च नरेश्वर ॥ १७ ॥
दंष्ट्रिणश्शृंगिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् । अवश्यायं च राजेन्द्र पुरोवातातपौ तथा ॥ १८ ॥
न स्नायान्न स्वपेन्नग्नो न चैवोपस्पृशेद्बुधः । मुक्त(कच्छश्च)केशश्च नाचामेद्देवार्चां च वर्जयेत् ॥ १९ ॥
होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्तेत द्विजपादावनेजने ॥ २० ॥
नासमंजसशीलैस्तु सहासीत कथंचन । सद्वृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्धमपि शस्यते ॥ २१ ॥
विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः । विवाहश्च विवादश्च तुल्यशीलैर्नृपेष्यते ॥ २२ ॥
नारभेत कलिं प्राज्ञश्शुष्कवैरं च वर्जयेत् । अप्यल्पहानिस्सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥ २३ ॥
स्नातो नाङ्गानि संमार्जेत्स्नानशाट्या न पाणिना । न च निर्धूनयेत्केशान्नाचामेच्चैव चो(च्छ्रितः)त्थितः ॥ २४ ॥
पादेन नाक्रमेत्पादं न पूज्याभिमुखं नयेत् । नोच्चासनं गुरोरग्रे भजेताविनयान्वितः ॥ २५ ॥

किञ्चिदिति ॥ किंचित्—किंचिदपि, न हरेत् ॥ ४ ॥ नेति ॥ कूलच्छाया—जलौघक्षतदेशच्छाया ॥ ५ ॥

विद्विष्टेति ॥ विद्विष्टादिभिः मैत्रीं न कुर्यात् । कीटकः—कीटकवत्पीडकः दरिद्रः । बंधकी—असती ॥ ॥ ६–८ ॥ न कुर्यादिति ॥ न कृष्णीयात्—न निष्कर्षेत् । श्वासकासौ चासंवृतमुखो न विसर्जयेत् ॥ ९–११ ॥

नग्नामिति ॥ न हुंकुर्यादिति । शुक्लशोणितमयत्वेनाग्नीषोमीयस्य कायस्य अग्न्यंशे शुक्ले प्राणेन सह गते यस्सोमांशो रसः तदाहजः शवगंधो हि सोमजः; * अग्निरूष्मा रसस्सोमश्शरीरं तन्मयं यतः * इति-वचनात् ॥ १२ ॥ चतुष्पथमिति ॥ सवेदिकः पूजितो वृक्षश्चैत्यतरुः ॥ १३–२५ ॥

अपसव्यं न गच्छेच्च देवागारचतुष्पथान् । मंगल्यपूज्यांश्च तथा विपरीतान्न दक्षिणम् ॥ २६ ॥
सोमार्काग्नयंबुवायूनां पूज्यानां च न संमुखम् । कुर्यान्निष्ठीवविण्मूत्रसमुत्सर्गं च पंडितः ॥ २७ ॥
तिष्ठन्न मूत्रयेत्तद्वत्पथिष्वपि न मूत्रयेत् । श्लेष्मविण्मूत्ररक्तानि सर्वदैव न लंघयेत् ॥ २८ ॥
श्लेष्मशिंघाणिकोत्सर्गो नान्नकाले प्रशस्यते । बलिमंगलजप्यादौ न होमे न महाजने ॥ २९ ॥
योषितो नावमन्येत न चासां विश्वसेद्बुधः । न चैवेर्ष्या भवेत्तासु (न धिक्) नाधिकुर्यात्कदाचन ॥ ३० ॥
मंगल्यपुष्परत्नाज्यपूज्यानानभिवाद्य च । न निष्क्रमेद्गृहात्प्राज्ञस्सदाचारपरो नरः ॥ ३१ ॥
चतुष्पथान्नमस्कुर्यात्काले होमपरो भवेत् । दीनानभ्युद्धरेत्साधूनुपासीत बहुश्रुतान् ॥ ३२ ॥
देवर्षिपूजकस्सम्यक्पितृपिंडोदकप्रदः । सत्कर्ता चातिथीनां यः स लोकानुत्तमान्व्रजेत् ॥ ३३ ॥
हितं मितं प्रियं काले वश्यात्मा योऽभिभाषते । स याति लोकानाह्लादहेतुभूतान्नृपाक्षयान् ॥ ३४ ॥
धीमान्ह्रीमान्क्षमायुक्तो ह्यास्तिको विनयान्वितः । विद्याभिजनवृद्धानां याति लोकाननुत्तमान् ॥ ३५ ॥
अकालगर्जितादौ च पर्वस्वाशौचकादिषु । अनध्यायं बुधः कुर्यादुपरागादिके तथा ॥ ३६ ॥
शमं नयति यः क्रुद्धान्सर्वबंधुरमत्सरी । भीताश्वासनकृत्साधुस्स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥ ३७ ॥
वर्षातपादिषु च्छत्री दंडी रात्र्यटवीषु च । शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कस्सदा व्रजेत् ॥ ३८ ॥
नोर्ध्वं न तिर्यग्दूरं वा न पश्यन्पर्यटेद्बुधः । युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥ ३९ ॥
दोषहेतूनशेषांश्च वश्यात्मा यो निरस्यति । तस्य धर्मार्थकामानां हानिर्नाल्पाऽपि जायते ॥ ४० ॥
सदाचाररतः प्राज्ञो विद्याविनयशिक्षितः । पापेऽप्यपापः परुषे ह्यभिधत्ते प्रियाणि यः ।
मैत्रीद्रवांतःकरणस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥ ४१ ॥
ये कामक्रोधलोभानां वीतरागा न गोचराः । सदाचारस्थितास्तेषामनुभावैर्धृता मही ॥ ४२ ॥
तस्मात्सत्यं वदेत्प्राज्ञो यत्परप्रीतिकारणम् । सत्यं यत्परदुःखाय तदा मौनपरो भवेत् ॥ ४३ ॥
प्रियमुक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तद्वदेत् । श्रेयस्तत्र हितं वाच्यं यद्यप्यत्यन्तमप्रियम् ॥ ४४ ॥
प्राणिनामुपकाराय यथैवेह परत्र च । कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान्वदेत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अपसव्यमिति ॥ विपरीतान्—अमंगल्यानपूज्यान्न प्रदक्षिणयेत् ॥ २६–२८ ॥

श्लेष्मेति ॥ शिंघाणो नासिकामलः ॥ २९ ॥

योषित इति ॥ नाधिकुर्यात्—योषिदधिकारं न कुर्यात् ॥ ३०–४० ॥

सदाचारेति ॥ पापे—पापकर्तर्यपि, अपापः—अद्रोग्धा परुषे—परुषवक्तर्यपि प्रियवादी ॥ ४१ ॥

य इति ॥ अनुभावैः—सत्यादिगुणैः, * सत्येनोत्तभिता भूमिः * इति श्रुतेः ॥ ४२—४५ ॥

इति विष्णुचित्तीये श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंऽशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

और्वः—सचेलस्य पितुः स्नानं जाते पुत्रे विधीयते। जातकर्म तथा कुर्याच्छ्राद्धमभ्युदयं च यत् ॥१॥
युग्मान्देवांश्च पित्र्यांश्च सम्यक्सव्यक्रमाद्द्विजान्। पूजयेद्भोजयेच्चैव तन्मना नान्यमानसः ॥ २ ॥
दध्यक्षतैस्सबदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा। देवतीर्थेन वै पिंडान्दद्यात्कायेन वा नृप ॥ ३ ॥
नान्दीमुखः पितृगणस्तेन श्राद्धेन पार्थिव। प्रीयते तत्तु कर्तव्यं पुरुषैस्सर्ववृद्धिषु ॥ ४ ॥
कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशेषु च वेश्मनः। नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥ ५ ॥
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने। नांदीमुखं पितृगणं पूजयेत्प्रयतो गृही ॥ ६ ॥
पितृपूजाक्रमः प्रोक्तो वृद्धावेष समासतः। श्रूयतामवनीपाल प्रेतकर्मक्रियाविधिः ॥ ७ ॥
प्रेतदेहं शुभैः स्नानैस्स्नापितं स्रग्विभूषितम्। दग्ध्वा ग्रामाद्बहिः स्नात्वा सचेलास्सलिलाशये ॥ ८ ॥
यत्र तत्र स्थितायैतदमुकायेति वादिनः। दक्षिणाभिमुखा दद्युर्बान्धवास्सलिलाञ्जलिम् ॥ ९ ॥
प्रविष्टाश्च समं गोभिर्ग्रामं नक्षत्रदर्शने। कटकर्म ततः कुर्युर्भूमौ प्रस्तरशायिनः ॥ १० ॥
दातव्योऽनुदिनं पिण्डः प्रेताय भुवि पार्थिव। दिवा च भक्तं भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभ ॥ ११ ॥
दिनानि तानि चेच्छातः कर्तव्यं विप्रभोजनम्। प्रेता यान्ति तथा तृप्तिं बंधुवर्गेण भुञ्जता ॥ १२ ॥
प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा। वस्त्रत्यागबहिस्स्नाने कृत्वा दद्यात्तिलोदकम् ॥ १३ ॥
चतुर्थेऽह्नि च कर्तव्यं तस्यास्थिचयनं नृप। तदूर्ध्वमङ्गसंस्पर्शस्सपिण्डानामपीष्यते ॥ १४ ॥
योग्यस्सर्वक्रियाणां तु समानसलिलास्तथा। अनुलेपनपुष्पादिभोगादन्यत्र पार्थिव ॥ १५ ॥
शय्यासनोपभोगश्च सपिंडानामपीष्यते। भस्मास्थिचयनादूर्ध्वं संयोगो न तु योषिताम् ॥ १६ ॥
बाले देशान्तरस्थे च पतिते च मुनौ मृते। सद्यश्शौचं तथेच्छातो जलाग्न्युद्बंधनादिषु ॥ १७ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

युग्मानिति॥ सव्यक्रमात्—प्रदक्षिणक्रमात्॥ १, २॥ दध्यक्षतैरिति॥ कायेन—प्राजापत्येन॥ ३—६॥

पितृपूजेति॥ वृद्धौ—अभ्युदयश्राद्धे। प्रेतकर्म—प्रेतदेहस्नापनदहनादि। क्रियाविधिः—पिण्डोदकदानादिः॥७॥ प्रेतदेहमिति॥ स्नानैः—स्नानसाधनकैः॥ ८॥ यत्रेति॥ अमुकशब्दस्तत्तद्गोत्रनामोपलक्षकः॥ ९॥

प्रविष्टा इति॥ गोप्रवेशकाले वा नक्षत्रदर्शने वा प्रवेशः। कटकर्म—शवसंबंधमाशौचकृत्यं, प्रस्तरस्तृणादिशय्या॥ १०॥ दातव्य इति॥ अनुदिनं—यावदाशौचम्॥ ११—१४॥

योग्या इति॥ सर्वक्रियाः—संध्योपासनादिकाः॥ १५, १६॥

बाल इति॥ इच्छात इति विशेषणात् अकामतस्तु जलादिभिः मृतानां यथोक्तमाशौचादिकं कार्यमेव, * यदि कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः। तत्राशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया॥* इति स्मृतेः॥१७॥

मृतबन्धोर्दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ १८ ॥
विप्रस्यैतद्द्वादशाहं राजन्यस्याप्यशौचकम् । अर्द्धमासं तु वैश्यस्य मासं शूद्रस्य शुद्धये ॥ १९ ॥
अयुजो भोजयेत्कामं द्विजानन्ते ततो दिने । दद्याद्दर्भेषु पिण्डं च प्रेतायोच्छिष्टसन्निधौ ॥ २० ॥
वार्यायुधप्रतोदास्तु दण्डश्च द्विजभोजनात् । स्प्रष्टव्योऽनन्तरं वर्णैः शुद्धेरंस्ते ततः क्रमात् ॥ २१ ॥
ततस्सवर्णधर्मा ये विप्रादीनामुदाहृताः । तान्कुर्वीत पुमाञ्जीवेन्निजधर्मार्जनैस्तथा ॥ २२ ॥
मृताहनि च कर्तव्यमेकोद्दिष्टमतः परम् । आह्वानादिक्रियादैवनियोगरहितं हि तत् ॥ २३ ॥
एकोऽर्घ्यस्तत्र दातव्यस्तथैवैकपवित्रकम् । प्रेताय पिण्डो दातव्यो भुक्तवत्सु द्विजातिषु ॥ २४ ॥
प्रश्नश्च तत्राभिरतिर्यजमानद्विजन्मनाम् । अक्षय्यममुकस्येति वक्तव्यं विरतौ तथा ॥ २५ ॥
एकोद्दिष्टमयो धर्म इत्थमावर्त्यतास्स्मृतः । सपिण्डीकरणं तस्मिन्काले राजेन्द्र तच्छृणु ॥ २६ ॥
एकोद्दिष्टविधानेन कार्यं तदपि पार्थिव । संवत्सरेऽथ षष्ठे वा मासे वा द्वादशेऽह्नि तत् ॥ २७ ॥
तिलगंधोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ॥ २८ ॥
पात्रं प्रेतस्य तत्रैकं पैत्रं पात्रत्रयं तथा । सेचयेत्पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं ततस्त्रिषु ॥ २९ ॥
ततः पितृत्वमापन्ने तस्मिन्प्रेते महीपते । श्राद्धधर्मैरशेषैस्तु तत्पूर्वानर्चयेत्पितृन् ॥ ३० ॥
पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप जायते ॥ ३१ ॥
तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षसपिण्डेन संबंधा ये जलेन वा ॥ ३२ ॥
कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्याः क्रिया नृप । पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ॥ ३३ ॥
(तत्संघातस्थितैर्वाऽपि) संघातान्तर्गतैर्वाऽपि कार्याः प्रेतस्य च क्रियाः ।
उत्सन्नबन्धो रिक्थाद्वा कारयेदवनीपतिः ॥ ३४ ॥
पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः । त्रिःप्रकाराः क्रियास्सर्वास्तासां भेदं शृणुष्व मे ॥३५॥
(आदाहवार्यायुधादि) आदाहाद्यादशाहाश्च स्पर्शाद्यन्तास्तु याः क्रियाः ।
ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥ ३६ ॥

मृतबन्धोरिति ॥ मृतो बन्धुर्यत्र कुले तन्मृतबंधु तस्य कुलस्य ॥ १८ ॥
विप्रस्येति ॥ एतत्—प्रागुक्तं दशाहाशौचम् ॥ १९ ॥
अयुज इति ॥ अन्ते—आशौचानन्तरदिने, * आद्यमेकादशेऽहनि * इति स्मृतेः ॥ २०—२२ ॥
मृताहनीति॥ आह्वानादीत्यादिशब्दादग्नौकरणादि ग्राह्यम्। दैवनियोगो वैश्वदेविकविप्रामंत्रणम्॥२३,२४॥
प्रश्नश्चेति ॥ अभिरम्यतामिति यजमानेन प्रष्टव्यं, द्विजैश्चाभिरताःस्म इति प्रतिवक्तव्यम् ॥ २५ ॥
एकोद्दिष्टमय इति ॥ तस्मिन् काले—संवत्सरेऽतीते ॥ २६—२९ ॥
तत इति ॥ श्राद्धधर्मैः—पार्वणाद्यैः। तत्पूर्वान्—सः पूर्वो येषां तान् सपिंडीकृतप्रमुखान्॥३०—३३॥
संघातेति ॥ तत्संघातः—तस्य मृतस्य सार्थः ॥ ३४—३८ ॥

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्या प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥३७॥
पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा । संघातान्तर्गतैर्वाऽपि राज्ञा वा धनहारिणा ॥ ३८ ॥
पूर्वाः क्रियास्तु कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वा नृपश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ॥ ३९ ॥
मृताहनि च कर्तव्यास्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः । प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः ॥ ४० ॥
तस्मादुत्तरसंज्ञा याः क्रियास्ताः शृणु पार्थिव । यदायदा च कर्तव्या विधिना येन चानघ ॥ ४१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंशे त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थदशोऽध्यायः

और्वः—ब्रह्मेन्द्ररुद्रनासत्यसूर्याग्निवसुमारुतान् । विश्वेदेवान्पितृगणान्वयांसि मनुजान्पशून् ॥ १ ॥
सरीसृपानृषिगणान्यच्चान्यद्भूतसंज्ञितम् । श्राद्धं श्रद्धान्वितः कुर्वन्प्रीणयत्यखिलं जगत् ॥ २ ॥
मासिमास्यसिते पक्षे पंचदश्यां नरेश्वर । तथाऽष्टकासु कुर्वीत काम्यान्कालाञ्छृणुष्व मे ॥ ३ ॥
श्राद्धार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथ वा द्विजम् । श्राद्धं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥ ४ ॥
विषुवे चापि संप्राप्ते ग्रहणे शशिसूर्ययोः । समस्तेष्वेव भूपाल राशिष्वर्के च गच्छति ॥ ५ ॥
नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने । इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवसस्यागमे तथा ॥ ६ ॥
अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनी । श्राद्धैः पितृगणस्तृप्तिं तथाऽप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥ ७ ॥
अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रेऽथर्क्षे पुनर्वसौ । द्वादशाब्दं तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥ ८ ॥
वासवाजैकपादर्क्षे पितॄणां तृप्तिमिच्छताम् । वारुणे वाऽप्यमावास्या देवानामपि दुर्लभा ॥ ९ ॥
नवस्वृक्षेष्वमावास्या यदैतेष्ववनीपते । तदा हि तृप्तिदं श्राद्धं पितॄणां शृणु चापरम् ॥ १० ॥

पूर्वा इति ॥ पूर्वाः क्रियास्त्वित्यत्र पूर्वशब्देन मध्यमानामपि ग्रहणम् ॥ ३९–४१ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

१, २ ॥ मासीति ॥ अथोक्तक्रियाणां कालः । अष्टकासु—* हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षणाम अष्टमीष्वष्टकाः * इत्याश्वलायनोक्तमाघमासे कृष्णपक्षसप्तम्याद्यास्तिस्रोऽष्टका इत्युक्तास्तासु ॥ ३–५ ॥

नक्षत्रेति ॥ इच्छाश्राद्धानि—काम्यश्राद्धानि ॥ ६ ॥ अमावास्येति ॥ मैत्रम्—अनुराधा ॥ ७, ८ ॥

वासवेति ॥ वासवं—धनिष्ठा । अजैकपात्—पूर्वभाद्रपदा । वारुणं—शतभिषक् ॥ ९, १० ॥

गीतं सनत्कुमारेण यथैलाय महात्मने । पृच्छते पितृभक्ताय प्रश्रयावनताय च ॥ ११ ॥

सनत्कुमारः—वैशाखमासस्य च या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे ॥ १२ ॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणेष्वनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ।
उपप्लवे चंद्रमसो रवेश्च त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च ॥ १३ ॥

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति ॥ १४ ॥

माघेऽसिते पंचदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन ।
ऋक्षेण कालस्स परः पितृणां न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥ १५ ॥

काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः ।
दत्तं जलान्नं प्रददाति तृप्तिं वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैः ॥ १६ ॥

तत्रैव चेद्भाद्रपदास्तु पूर्वाः काले यदा तत्क्रियते पितृभ्यः ।
श्राद्धं परां तृप्तिमुपैति तेन युगं सहस्रं पितरस्स्वपन्ति ॥ १७ ॥

गंगां शतद्रूं यमुनां विपाशां सरस्वतीं नैमिशगोमतीं वा ।
तत्रावगाह्यार्चनमादरेण कृत्वा पितृणां दुरितानि हन्ति ॥ १८ ॥

गायन्ति चैतत्पितरः कदा नु वर्षामघातृप्तिमवाप्य भूयः ।
माघासितान्ते शुभतीर्थतोयैर्यास्याम तृप्तिं तनयादिदत्तैः ॥ १९ ॥

चित्तं च वित्तं च नृणां विशुद्धं शस्तश्च कालः कथितो विधिश्च ।
पात्रं यथोक्तं परमा च भक्तिर्नृणां प्रयच्छन्त्यभिवाञ्छितानि ॥ २० ॥

पितृगीतांस्तथैवात्र श्लोकांस्ताञ्छृणु पार्थिव । श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यं तत्राद्दृतात्मना ॥ २१ ॥
अपि धन्यः कुले जायेदस्माकं मतिमान्नरः । अकुर्वन्वित्तशाठ्यं यः पिण्डान्नो निर्वपिष्यति ॥ २२ ॥
रत्नं वस्त्रं महायानं सर्वभोगादिकं वसु । विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥ २३ ॥
अन्नेन वा यथाशक्त्या कालेऽस्मिन्भक्तिनम्रधीः । भोजयिष्यति विप्राग्र्यांस्तन्मात्रविभवो नरः ॥२४॥
असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमामं स्वशक्तितः । प्रदास्यति द्विजाग्रेभ्यः स्वल्पाल्पां वाऽपि दक्षिणाम्॥२५॥
तत्राप्यसामर्थ्ययुतः कराग्राग्रस्थितांस्तिलान् । प्रणम्य द्विजमुख्याय कस्मैचिद्भूप दास्यति ॥ २६ ॥
तिलैस्सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलांजलिम् । भक्तिनम्रस्समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥ २७ ॥

गीतमिति ॥ ऐलः—पुरूरवाः ॥ ११, १२ ॥ एता इति ॥ त्रिषु—तिसृषु ॥ १३–१८ ॥
गायन्तीति ॥ वर्षामघेति नभस्य कृष्णपक्षे मघायुक्तत्रयोदशीनिर्देशः ॥ १९–२१ ॥
अपि धन्य इति ॥ जायेत्—जायेत ॥ २२–२४ ॥
असमर्थ इति । धान्यमविकृतं विकृतं च; आमम्—अपक्वम् ॥ २५–२७ ॥

यतःकुतश्चित्संप्राप्य गोभ्यो वाऽपि गवाह्निकम् । अभावे प्रीणयन्नस्माञ्छ्रद्धायुक्तः प्रदास्यति ॥ २८ ॥
सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षमूलप्रदर्शकः । सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैर्वदिष्यति ॥ २९ ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं च नान्यच्छ्राद्धोपयोग्यं स्वपितॄन्नतोऽस्मि ।
तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ कृतौ भुजौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ ३० ॥

और्वः—इत्येतत्पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् । यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति पार्थिव ॥ ३१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

और्वः—ब्राह्मणान्भोजयेच्छ्राद्धे यद्गुणांस्तान्निबोध मे ॥ १ ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णष्षडंगवित् । वेदविच्छ्रोत्रियो योगी तथा वै ज्येष्ठसामगः ॥ २ ॥
ऋत्विक्स्वस्रीयदौहित्रजामातृश्वशुरास्तथा । मातुलोऽथ तपोनिष्ठः पञ्चाग्न्यभिरतस्तथा ।
शिष्यास्संबंधिनश्चैव मातापितृपरश्च यः ॥ ३ ॥
एतान्नियोजयेच्छ्राद्धे पूर्वोक्तान्प्रथमे नृप । ब्राह्मणान्पितृतुष्ट्यर्थमनुकल्पेष्वनन्तरान् ॥ ४ ॥

यत इति ॥ गवाह्निकं—गोरेकाहतुष्टिकरणं तृणादि ॥ २८ ॥

सर्वेति ॥ कक्षमूलप्रदर्शकः—नैर्धन्यप्रकटनार्थमुद्भिन्नभुजः ॥ २९ ॥

न मेऽस्तीति ॥ धनं जीवधनम् । अन्यद्धान्यादि ॥ ३० ॥

इत्येतदिति ॥ भावाभावप्रयोजनं—शक्तावयं प्रयोज्यः प्रयोगः असंभवे त्वयमिति शक्त्यशक्तिप्रयुक्तं कृत्यम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

त्रिणाचिकेत इति ॥ द्वितीयकाठकस्थानुवाकविशेषास्त्रिणाचिकेताः, तदध्यायी तदर्थानुष्ठायी च त्रिणाचिकेतः । मधुवाता इति त्र्यचामध्यायी तद्व्रतस्त्रिमधुः । छान्दोग्योक्तमधुविद्यानिष्ठो वा । * ब्रह्ममेतुमामित्यनुवाकत्रयाध्यायी तद्व्रतश्च त्रिसुपर्णः । [चतुर्वर्गेत्र्यर्चाध्यायी] । योगी—ब्रह्माध्यायी । * मूर्द्धानं दिव इत्यादृग्विशेषगीतम् आज्यदोहमित्यादिपरिभाषितस्सामविशेषो ज्येष्ठसाम, तदधत्व गायतीति ज्येष्ठसामगः । [ऋतनिधनादिपरिभाषाविशेषितं * मूर्धानं दिव इत्यादिऋग्विशेषितं साम ।] सामत्रयादिसामशाखानाम् । जैमिनीयानां तु * उदुत्यं चित्रमित्यृचोत्पन्नं साम त्रेधा सभ्यावसभ्यौ द्वौ चेति पञ्चाग्नयः । सावित्रनाचिकेतचातुर्होत्र्यवैश्वसृजारुणकेतुकास्तेषामुपासकः, वेदान्तोक्तसाग्निविद्यायुक्तो वा ॥ १—३ ॥

एतानिति पूर्वोक्तान्[illegible] प्रथमं नियोजयेत्—निमन्त्रयेत् । तेषामभावे अनन्तरान् तद्गुणान् संबंधिनोऽपि ऋत्विगादीन् अनुकल्पेषु ॥ ४ ॥

श्यावदन्तस्तथा द्विजः । कन्यादूषयिता वह्निवेदोज्झस्सोमविक्रयी ॥ ५ ॥
भिशस्तस्तथा स्तेनः पिशुनो ग्रामयाजकः । भृतकाध्यापकस्तद्वद्भृतकाध्यापितश्च यः ॥ ६ ॥
पूर्वापतिश्चैव मातापित्रोस्तथोज्झकः । वृषलीसूतिपोष्टा च वृषलीपतिरेव च ॥ ७ ॥
तथा देवलकश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ ८ ॥
थमेऽह्नि बुधश्शस्ताञ्छ्रोत्रियादीन्निमन्त्रयेत् । कथयेच्च तथैवैषां नियोगान्पितृदैविकान् ॥ ९ ॥
तः क्रोधव्यवायादीनायासं तैर्द्विजैस्सह । यजमानो न कुर्वीत दोषस्तत्र महानयम् ॥ १० ॥
ाद्धे नियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा नियुज्य च । व्यवायी रेतसो गर्ते मज्जयत्यात्मनः पितॄन् ॥११॥
स्मात्प्रथममत्रोक्तं द्विजाग्र्याणां निमन्त्रणम् । अनिमन्त्र्य द्विजानेवमागतान्भोजयेद्यतीन् ॥ १२ ॥
पादशौचादिना गेहमागतान्पूजयेद्द्विजान् ॥ १३ ॥
वित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् । पितॄणामयुजो युग्मान्देवानामिच्छया द्विजान् ॥ १४ ॥
देवानामेकमेकं वा पितॄणां च नियोजयेत् ॥ १५ ॥
था मातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम् । कुर्वीत भक्तिसंपन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् ॥ १६ ॥
ाङ्मुखान्भोजयेद्विप्रान्देवानामुभयात्मकान् । पितृमातामहानां च भोजयेच्चाप्युदङ्मुखान् ॥ १७ ॥
ृथक्तयोः केचिदाहुः श्राद्धस्य करणं नृप । एकत्रैकेन पाकेन वदन्त्यन्ये महर्षयः ॥ १८ ॥
विष्टरार्थं कुशं दत्वा संपूज्यार्घ्यविधानतः । कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां तदनुज्ञया ॥ १९ ॥
यवाम्बुना च देवानां दद्यादर्घ्यं विधानवित् । स्रग्गन्धधूपदीपांश्च तेभ्यो दद्याद्यथाविधि ॥ २० ॥
पितॄणामपसव्यं तत्सर्वमेवोपकल्पयेत् । अनुज्ञां च ततः प्राप्य दत्वा दर्भान्द्विधाकृतान् ॥ २१ ॥
मन्त्रपूर्वं पितॄणां तु कुर्यादावाहनं बुधः । तिलाम्बुना चापसव्यं दद्यादर्घ्यादिकं नृप ॥ २२ ॥
काले तत्रातिथिं प्राप्तमन्नकामं नृपाध्वगम् । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः कामं तमपि भोजयेत् ॥ २३ ॥
योगिनो विविधै रूपैर्नराणामुपकारिणः । भ्रमन्ति पृथिवीमेतामविज्ञातस्वरूपिणः ॥ २४ ॥
तस्मादभ्यर्चयेत्प्राप्तं श्राद्धकालेऽतिथिं बुधः । श्राद्धक्रियाफलं हन्ति नरेन्द्रापूजितोऽतिथिः ॥ २५ ॥

मित्रध्रुगिति ॥ निसर्गात् कुनखी कृष्णदन्तश्च ॥ ५ ॥
अभिशस्त इति ॥ सत्येन वाऽसत्येन वा महापातकेनाभिशप्तः ॥ ६ ॥
परपूर्वेति ॥ परपूर्वा—पुनर्भूः, वह्निवेदोज्झकः अकारणात् ॥ ७ ॥
तथेति ॥ देवलकः—रुद्रकाल्याद्युपजीवकः । केतनम् निमन्त्रणम् ॥ ८, ९ ॥
[प्रथमेहनीत्यादिद्वयोरेकं वाक्यम् ।] तत इति ॥ द्विजैस्सह न कुर्वीत—द्विजाश्च न कुर्वीरन् इत्यर्थः ॥
॥ १०, ११ ॥ तस्मादिति । यतीन्—नियतेन्द्रियान् ॥ १२—१५ ॥
तथेति ॥ तन्त्रं—सकृदनुष्ठानम्; पितृमातामहवर्गश्राद्धयोरेकमेव वैश्वदेवमित्यर्थः ॥ १६ ॥
प्राङ्मुखानिति ॥ उभयात्मकान्—पितृमातामहवर्गान् ॥ १७—२५ ॥

जुहुयाद्व्यंजनक्षारवर्जमन्नं ततोऽनले । अनुज्ञातो द्विजैस्तैस्तु त्रिकृत्वः पुरुषर्षभ ॥ २६ ॥
अग्नये कव्यवाहाय स्वधेत्यादौ नृपाहुतिः । सोमाय वै पितृमते दातव्या तदनन्तरम् ॥ २७ ॥
वैवस्वताय चैवान्या तृतीया दीयते ततः । हुतावशिष्टमल्पान्नं विप्रपात्रेषु निर्वपेत् ॥ २८ ॥
ततोऽन्नं मृष्टमत्यर्थमभीष्टमतिसत्कृतम् । दत्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्ठुरम् ॥ २९ ॥
भोक्तव्यं तैश्च तच्चित्तैर्मौनिभिस्सुमुखैः सुखम् । अक्रुद्ध्यता चात्वरता देयं तेनापि भक्तितः ॥ ३० ॥
रक्षोघ्नमंत्रपठनं भूमेरास्तरणं तिलैः । कृत्वा ध्येयास्स्वपितरस्त एव द्विजसत्तमाः ॥ ३१ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । मम तृप्तिं प्रयान्त्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥ ३२ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । मम तृप्तिं प्रयान्त्वद्य होमाप्यायितमूर्तयः ॥ ३३ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । तृप्तिं प्रयान्तु पिंडेन मया दत्तेन भूतले ॥ ३४ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । तृप्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुदाहृतम् ॥ ३५ ॥

मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य तथा पिता तस्य पिता तु योऽन्यः ।
विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु तृप्तिं प्रणश्यन्तु च यातुधानाः ॥ ३६ ॥
यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्यभोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
तत्संनिधानादपयान्तु सद्यो रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ॥ ३७ ॥

तृप्तेष्वेतेषु विकिरेदन्नं विप्रेषु भूतले । दद्यादाचमनार्थाय तेभ्यो वारि सकृत्सकृत् ॥ ३८ ॥
सुतृप्तैस्तैरनुज्ञातस्सर्वेणान्नेन भूतले । सतिलेन ततः पिंडान्सम्यग्दद्यात्समाहितः ॥ ३९ ॥
पितृतीर्थेन सलिलं तथैव सलिलाञ्जलिम् । मातामहेभ्यस्तेनैव पिण्डांस्तीर्थेन निर्वपेत् ॥ ४० ॥
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्पधूपादिपूजितम् । स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥ ४१ ॥
पितामहाय चैवान्यं तत्पित्रे च तथाऽपरम् । दर्भमूले लेप(भा)भुजः प्रीणयेल्लेपघर्षणैः ॥ ४२ ॥
पिण्डैर्मातामहांस्तद्वद्गन्धमाल्यादिसंयुतैः । पूजयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्याच्चाचमनं ततः ॥ ४३ ॥
पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को नरेश्वर । सुस्वधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ॥४४॥
दत्त्वा च दक्षिणां तेभ्यो वाचयेद्वैश्वदेविकान् । प्रीयन्तामिह ये विश्वेदेवास्तेन इतीरयेत् ॥ ४५ ॥
तथेति चोक्ते तैर्विप्रैः प्रार्थनीयास्तथाऽऽशिषः । पश्चाद्विसर्जयेद्देवान्पूर्वं पैत्र्यान्महीपते ॥ ४६ ॥
मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः । भोजने च स्वशक्त्या च दाने तद्वद्विसर्जने ॥ ४७ ॥
आपादशौचनात्पूर्वं कुर्याद्देवद्विजन्मसु । विसर्जनं तु प्रथमं पैत्रमातामहेषु वै ॥ ४८ ॥

जुहुयादिति ॥ व्यंजनं—शाकादि, क्षारं—मरीचलवणादि ॥ २६—४१ ॥

पितामहायेति ॥ लेप(भा)भुजः—चतुर्थादीन्, * लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिंडभागिनः * इति स्मृतेः ॥ ४२—४७ ॥

आपादेति ॥ वैश्वदेवतन्त्रत्वे पूर्वं वैश्वदेविकान् द्विजानर्चयेत्; ततः पितृवर्गान्, ततो मातामहादीन्; विसर्जनं तु प्रथमं पितॄणां ततो मातामहादीनामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

विसर्जयेत्प्रीतिवचस्संमानाभ्युत्थितांस्ततः । निवर्त्तेताभ्यनुज्ञात आद्वारं नाननुव्रजेत् ॥ ४९ ॥
ततस्तु वैश्वदेवाख्यं कुर्यान्नित्यक्रियां बुधः । भुञ्जीयाच्च समं पूज्यभृत्यबन्धुभिरात्मनः ॥ ५० ॥
एवं श्राद्धं बुधः कुर्यात्पैत्र्यं मातामहं तथा । श्राद्धैराप्यायिता दद्युस्सर्वान्कामान्पितामहाः ॥ ५१ ॥
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः । रजतस्य कथा दानं तथा संदर्शनादिकम् ॥ ५२ ॥
वर्ज्यानि कुर्वता श्राद्धं क्रोधोऽध्वगमनं त्वरा । भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र त्रयमेतन्न शस्यते ॥ ५३ ॥
विश्वेदेवास्सपितरस्तथा मातामहा नृप । कुलं चाप्यायते पुंसां सर्वं श्राद्धं प्रकुर्वताम् ॥ ५४ ॥
सोमाधारः पितृगणो योगाधारश्च चन्द्रमाः । श्राद्धे योगिनियोगस्तु तस्माद्भूपाल शस्यते ॥ ५५ ॥
सहस्रस्यापि विप्राणां योगी चेत्पुरतःस्थितः । सर्वान्भोक्तृंस्तारयति यजमानं तथा नृप ॥ ५६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

विसर्जयेदिति ॥ ततस्संमान्याभ्यर्थितान् देवान् विसर्जयेत् । दौहित्रः उद्देश्यस्य । पितरो हि सप्त गणाः कन्यासंततिप्रधानाः ॥ ४९–५१ ॥

त्रीणीति ॥ कुतपः—दिवसस्याष्टमो मुहूर्तः । अन्ये च कुतपास्सन्ति * मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकंबलः । रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥ पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः । अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥ * इति । रजतस्य कथा—कीर्तनम । आदिशब्देन राजतपात्रादि गृह्यते ॥ ५२–५४ ॥

सोमाधार इति ॥ आधिकारिदेवता अग्निष्वात्ताद्याः वसुरुद्रादित्यरूपाः सन्ति । ते अस्मदादिनिमंत्रितविप्रान् आविश्य तन्मुखेन श्राद्धं भुक्त्वा तृप्तास्सन्तो नित्यं स्वयोगाप्यायितसोमद्वारा अस्मदादिपितॄंस्तल्लोकस्थान् तर्पयन्ति, कर्तॄंश्चास्मदादीन् कामैर्वर्द्धयन्ति । ते चाधिकारिपितृगणास्सप्त चत्वारो मूर्तिमन्तोऽत्र त्रयः येषां मूर्तयः तेऽपि योगबलेन सोममाप्याययन्ति । सोमोऽप्यस्मदादिपितॄणामाधारः पोषकश्च, तेषां च योगनिष्ठाः प्रिया इति श्राद्धे योगी निमंत्र्यः । तेनास्माकं पितृगणाः सोमाधाराः प्रागेवोक्ताः । स च सोमोधिकारिपितॄणां योगेन धार्यः । ते हि प्रजासर्गे नियुक्तत्वात् अग्नीसोमात्मकस्य जगतः सोमांशाधिक्यभावनया सृष्टिं पुष्णन्ति । एवमन्येऽपि योगिन । तथा हरिवंशे भीष्मं प्रति शंतनूक्तिः—[* आदिदेवसुतास्तात पितरो दिवि देवताः] * आदितेयास्तु ते तात पितरोऽदितिदेवताः ॥ तान्यजस्व महाभाग पितृश्राद्धैरतन्द्रितः ॥ ते हि श्रेयो विधास्यन्ति सर्वकामफलप्रदाः । त्वयैवाराध्यमानास्ते नामगोत्रादिकीर्तनैः ॥ अस्मानाप्याययिष्यन्ति स्वर्गस्थानपि भारत ॥ श्राद्धेषु ये प्रदास्यन्ति त्रीन्पिण्डान्नामगोत्रतः । सर्वत्र वर्तमानान्स्वान्पितॄनथ पितामहान् ॥ भावयिष्यन्ति सततं श्राद्धदानेन पूजिताः ॥ इति । तत्रैव देवान्प्रति ब्रह्मा * श्राद्धैराप्यायिताश्चैव पितरस्सोममव्ययम् । आपीयमानं युष्माभिर्वर्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥ श्राद्धैराप्यायितस्सोमो लोकानाप्याययिष्यति । श्राद्धानि पुष्टिकामाश्च ये चरिष्यन्ति मानवाः ॥ तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरस्सदा ॥ इति । तत्रैव * एते हि पितरस्तात योगिनां योगवर्द्धनाः । आप्याययन्ति ये पूर्वं सोमं योगबलेन वै ॥ तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिनां द्विजसत्तम ॥ इति । वायुप्रोक्ते च * श्राद्धैः प्रीताः पुनस्सोमं पितरो योगमास्थिताः । आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं तेन जीवति ॥ इति ॥ ५५, ५६ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

और्वः—हविष्यमत्स्यमांसैस्तु शशस्य नकुलस्य च । सौकरच्छागलैणेयरौरवैर्गवयेन च ॥ १ ॥
औरभ्रगव्यैश्च तथा मासवृद्ध्या पितामहाः । प्रयान्ति तृप्तिं मांसैस्तु नित्यं वार्ध्रीणसामिषैः ॥ २ ॥
खड्गमांसमतीवात्र कालशाकं तथा मधु । शस्तानि कर्मण्यत्यन्ततृप्तिदानि नरेश्वर ॥ ३ ॥
गयामुपेत्य यः श्राद्धं करोति पृथिवीपते । सफलं तस्य तज्जन्म जायते पितृतुष्टिदम् ॥ ४ ॥
प्रशान्तिकास्सनीवाराश्श्यामाका द्विविधास्तथा । वन्यौषधीप्रधानास्तु श्राद्धार्हाः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥
यवाः प्रियगवो मुद्गा गोधूमा व्रीहयस्तिलाः । निष्पावाः कोविदाराश्च सर्षपाश्चात्र शोभनाः ॥ ६ ॥
अकृताग्रयणं यच्च धान्यजातं नरेश्वर । राजमाषानणूंश्चैव मसूरांश्च विवर्जयेत् ॥ ७ ॥
अलाबुं गृंजनं चैव पलाण्डुं पिंडमूलकम् । गांधारककरंभाणि लवणान्यौषराणि च ॥ ८ ॥
आरक्ताश्चैव निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च । वर्ज्यान्येतानि वै श्राद्धे यच्च वाचा न शस्यते ॥ ९ ॥
नक्ताहृतमनुच्छिष्टं तृप्यते न च यत्र गौः । दुर्गन्धि फेनिलं चांबु श्राद्धयोग्यं न पार्थिव ॥ १० ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

हविष्येति ॥ हविष्येणैकं मासं तृप्तिः, मत्स्येन द्वौ, मांसेन त्रीन् मासान् । अत्र मांसो हारिणादि, * त्रीन् मासान् हरिणेन तृप्तिरिति मनूक्तेः । छागलः—अजः, रुरुर्महान् कृष्णसारः ॥ १ ॥

औरभ्रेति ॥ उरभ्रः ऊर्णायुः । गव्यं पयः, पायसं वा * संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा * इति स्मृतेः । गव्यं मांसमित्यन्ये । संवत्सरं गव्येन प्रीतिर्भूयात् । अतो माहिषेणैतेन * ग्राम्यारण्यानां पशूनां मांसं मेध्यं पुण्यं पुण्यतमम् * इत्यापस्तंबोक्तिः । मासवृद्ध्या—एकाद्येकोत्तरं द्वादशमासान्त मासवृद्ध्या तृप्तिः । * कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः । स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥ इति, * त्रिः पिबन्तं पयः क्षीणं वृद्धं श्वेतमजापतिम् । वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुः याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥ इति च ॥ २ ॥

खड्गमांसमिति ॥ कालशाकः कैठर्यः ॥ ३, ४ ॥

प्रशान्तिका इति ॥ प्रशांतिकः कालयवाख्यधान्यविशेषः ॥ ५ ॥

यवा इति ॥ कोविदारः—कोद्रवः, युगपत्राख्यवृक्षो वा ॥ ६ ॥

अकृतेति ॥ राजमाषः, अणुः—क्षुद्रधान्यविशेषः ॥ ७ ॥

अलाब्विति ॥ मसूरं गृंजनं पलांडुश्च लशुनजातिविशेषः । पिंडमूलकं—कंदविशेषः । गांधारकः—सुगन्धशालिविशेषः । आरनालकमित्यन्ये । करंभः—भ्रष्टनिस्तुषधान्यचूर्णम् । लवणं—लवणोत्कटम् ॥ ८ ॥

आरक्ता इति ॥ निर्यासः—हिंग्वादि ॥ ९ ॥

नक्ताहृतमिति ॥ अनुच्छिष्टम्—अभिनवोदकम् । यद्वा अवत्सायाः पयः ॥ १० ॥

क्षीरमेकशफानां यदौष्ट्रमाविकमेव च । मार्गं च माहिषं चैव वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥ ११ ॥
षण्डापविद्धचंडालपापिपाषण्डरोगिभिः । कृकवाकुश्वाननग्नवानरग्रामसूकरैः ॥ १२ ॥
उदक्यासूतिकाशौचमृतहारैश्च वीक्षिते । श्राद्धे सुरा न पितरो भुञ्जते पुरुषर्षभ ॥ १३ ॥
तस्मात्परिश्रिते कुर्याच्छ्राद्धं श्रद्धासमन्वितः । उर्व्यां च तिलविक्षेपाद्यातुधानान्निवारयेत् ॥ १४ ॥
नखादिना चोपपन्नं केशकीटादिभिर्नृप । न चैवाभिषवैर्मिश्रमन्नं पर्युषितं तथा ॥ १५ ॥
श्रद्धासमन्वितैर्दत्तं पितृभ्यो नामगोत्रतः । यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत् ॥ १६ ॥
श्रूयते चापि पितृभिर्गीता गाथा महीपते । इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य कलापोपवने पुरा ॥ १७ ॥
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सन्मार्गशीलिनः । गयामुपेत्य ये पिण्डान्दास्यन्त्यस्माकमादरात् ॥ १८ ॥
अपि नस्स कुले जातो यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् । पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च ॥ १९ ॥
गौरीं वाऽप्युद्वहेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् । यजेत वाऽश्वमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ॥ २० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

क्षीरमिति ॥ शफः—खुरः ॥ ११ ॥

षण्डेति ॥ अपविद्धः—गुरुद्विजादिबहिष्कृतः । नग्नः—वेदधर्मत्यागी ॥ १२ ॥

उदक्येति ॥ अशौचः—शौचहीनः । मृतहारः—शवोद्धारवृत्तिः ॥ १३ ॥

तस्मादिति ॥ परिश्रिते—संवृते ॥ १४ ॥

नखादिनेति ॥ अभिषवैः—निष्पीडितरसैः तंडुलजलैर्वा, मिश्रं न भुञ्जत इत्यनुषंगः ॥ १५ ॥

श्रद्धेति ॥ यदन्नं यन्नामगोत्रान् पितॄनुद्दिश्य दत्तं तल्लोकांतरस्थानामपि तत्तल्लोकतत्तज्जात्युचिताहारत्वेन परिणतं सत् भोगाय स्यात् । तद्यथा—ते पितरस्स्वर्गिणो जाताश्चेत्तत्रामृतं स्यात्, मनुष्याश्चेदन्नं, तिर्यञ्चश्चेत्तृणादि ॥ १६ ॥ श्रूयत इति ॥ कलापः—हिमवत्पार्श्वे कश्चिद्ग्रामविशेषः ॥ १७, १८ ॥

अपि न इति ॥ त्रयोदशीं—त्रयोदश्याम् । वर्षासु—भाद्रपदे । मघासु—मघानक्षत्रे । मघानक्षत्रयुक्तभाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यामित्यर्थः ॥ १९ ॥

गौरीमिति ॥ उद्वहेत्—दद्यात् । * लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥ २० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये तृतीयेंऽशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

इत्याह भगवानौर्वस्सगराय महात्मने । सदाचारं पुरा सम्यङ्ग मैत्रेय परिपृच्छते ॥ १ ॥
मयाऽप्येतदशेषेण कथितं भवतो द्विज । समुल्लंघ्य सदाचारं कश्चिन्नाप्नोति शोभनम् ॥ २ ॥
मैत्रेयः—षण्डापविद्धप्रमुखा (कथिता भगवंस्त्वया) विदिता भगवन्मया ।
उदक्याद्याश्च मे सम्यङ्ग नग्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥
को नग्नः किंसमाचारो नग्नसंज्ञां नरो लभेत् । नग्नस्वरूपमिच्छामि यथावत्कथितं त्वया ।
श्रोतुं धर्मभृतां श्रेष्ठ न ह्यस्त्यविदितं तव ॥ ४ ॥

श्रीपराशरः—

ऋग्यजुस्सामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विज । एतामुज्झति यो मोहात्स नग्नः पातकी स्मृतः ॥ ५ ॥
त्रयी समस्तवर्णानां द्विज संवरणं यतः । नग्नो भवत्युज्झितायां मतस्तस्यां न संशयः ॥ ६ ॥
इदं च श्रूयतामन्यद्यद्भीष्माय महात्मने । कथयामास धर्मज्ञो वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः ॥ ७ ॥
मयापि तस्य गदतश्श्रुतमेतन्महात्मनः । नग्नसंबंधि मैत्रेय यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ ८ ॥
देवासुरमभूद्युद्धं द्विव्यमब्दशतं पुरा । तस्मिन्पराजिता देवा दैत्यैर्ह्रादपुरोगमैः ॥ ९ ॥
क्षीरोदस्योत्तरं कूलं गत्वाऽतप्यन्त वै तपः । विष्णोराराधनार्थाय जगुश्चेमं स्तवं तदा ॥ १० ॥
देवाः—आराधनाय लोकानां विष्णोरीशस्य यां गिरम् । वक्ष्यामो भगवानद्य तया विष्णुः प्रसीदतु ॥११॥
यतो भूतान्यशेषाणि प्र(भू)सूतानि महात्मनः । यस्मिंश्च लयमेष्यन्ति कस्तं स्तोतुमिहेश्वरः ॥ १२ ॥
तथाऽप्यरातिविध्वंसध्वस्तवीर्याभयार्थिनः । त्वां स्तोष्यामस्तवोक्तीनां याथा(त्म्यं)र्थ्यं नैव गोचरे॥१३॥
त्वमुर्वी सलिलं वह्निर्वायुराकाशमेव च । समस्तमन्तःकरणं प्रधानं तत्परः पुमान् ॥ १४ ॥
एकं तवैतद्भूतात्मन्मूर्तामूर्तमयं वपुः । आब्रह्मस्तंबपर्यंतं स्थानकालविभेदवत् ॥ १५ ॥
तत्रेशं तव यत्पूर्वं त्वन्नाभिकमलोद्भवम् । रूपं विश्वोपकाराय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ १६ ॥
शक्रार्करुद्रवस्वश्विमरुत्सोमादिभेदवत् । वयमेकं स्वरूपं ते तस्मै देवात्मने नमः ॥ १७ ॥
दंभप्रायमसंबोधि तितिक्षादमवर्जितम् । यद्रूपं तव गोविंद तस्मै दैत्यात्मने नमः ॥ १८ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

त्रयीति ॥ त्रयी न वस्त्रादिवदावरणमात्रं, किं तु संवरणं—सर्वदुःखनिवारकम्; अतस्तत्त्यागी नग्नः न तु दिगंबर इत्यर्थः ॥ १–१२ ॥ तथापीति ॥ तव याथा(त्म्य)र्थ्यम् उक्तीनां न गोचर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

त्वमुर्वीति ॥ समस्तमन्तःकरणं—मनोबुद्ध्यहंकाराः ॥ १४ ॥

एकमित्यादि ॥ स्थानकालविभेदवत्—स्थानकालविशेषाभ्यां युक्तम् । एतदिति जगन्निर्दिश्यते । एवंभूतं जगत्तवैकं वपुरित्यर्थः । जगत्सर्वं शरीरं ते, तव ब्रह्मात्मने नमः इत्यन्वयः । अत्रात्मशब्दो रूपवचनः ॥१५–१८॥

नातिज्ञानवहा यस्मिन्नाड्यस्स्तिमिततेजसि । शब्दादिलोभि यत्तस्मै तुभ्यं यक्षात्मने नमः ॥ १९ ॥
क्रौर्यं मायामयं घोरं यच्च रूपं तवासितम् । निशाचरात्मने तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ २० ॥
स्वर्गस्थधर्मिसद्धर्मफलोपकरणं तव । धर्माख्यं च तथा रूपं नमस्तस्मै जनार्दन ॥ २१ ॥
हर्षप्रायमसंसर्गि गतिमद्गमनादिषु । सिद्धा(र्थे)ख्यं तव यद्रूपं तस्मै सिद्धात्मने नमः ॥ २२ ॥
अतितिक्षायनं क्रूरमुपभोगसहं हरे । द्विजिह्वं तव यद्रूपं तस्मै नागात्मने नमः ॥ २३ ॥
अवबोधि च यच्छान्तमदोषमपकल्मषम् । ऋषिरूपात्मने तस्मै विष्णुरूपाय ते नमः ॥ २४ ॥
भक्षयत्यथ कल्पान्ते भूतानि यदवारितम् । त्वद्रूपं पुण्डरीकाक्ष तस्मै कालात्मने नमः ॥ २५ ॥
संभक्ष्य सर्वभूतानि देवादीन्यविशेषतः । नृत्यत्यन्ते च यद्रूपं तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥ २६ ॥
प्रवृत्त्या रजसो यच्च कर्मणां करणात्मकम् । जनार्दन नमस्तस्मै त्वद्रूपाय नरात्मने ॥ २७ ॥
अष्टविंशद्वधोपेतं यद्रूपं तामसं तव । उन्मार्गगामि सर्वात्मंस्तस्मै वश्यात्मने नमः ॥ २८ ॥
यज्ञाङ्गभूतं यद्रूपं जगतः स्थितिसाधनम् । वृक्षादिभेदैष्षड्भेदि तस्मै मुख्यात्मने नमः ॥ २९ ॥
तिर्यङ्मनुष्यदेवादिव्योमशब्दादिकं च यत् । रूपं तवादेः सर्वस्य तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ३० ॥

प्रधानबुद्ध्यादिमयादशेषाद्यदन्यदस्मात्परमं परात्मन् ।
रूपं तवाद्यं यदनन्यतुल्यं तस्मै नमः कारणकारणाय ॥ ३१ ॥
शुक्लादिदीर्घादिघनादिहीनमगोचरं यच्च विशेषणानाम् ।
शुद्धातिशुद्धं परमर्षिदृश्यं रूपाय तस्मै भगवन्नताः स्मः ॥ ३२ ॥

नातिज्ञानेति ॥ यक्षाणां नाड्यो हि नाधिकज्ञानवाहिन्यः । स्तिमिततेजसि—स्तब्धविवेके । नाड्य इति पाठे यस्मिन् यक्षरूपे नृत्तादिस्तब्धविवेके, जना नातिज्ञानधराः सन्तीत्यर्थः ॥ १९, २० ॥

स्वर्गस्थ इति ॥ स्वर्गस्थानां धर्मिणां-सुकृतिनां सद्धर्मफलस्य सुखादेर्यदुपकरणं प्रापकं धर्माख्यं रूपम् ॥ २१ ॥ हर्षप्रायमिति ॥ गतिमत्—गमनशीलं, गमनादिष्वसंसर्गि—अस्खलितम् ॥ २२ ॥

अतितिक्षायनमिति ॥ उपभोगसहम्—उपभोगसमर्थम् ॥ २३ ॥

अवबोधीति ॥ अदोषं— रागादिरहितम् । ऋषिरूपस्यात्मने । विष्णुरूपाय—व्यासरूपाय ॥२४—२६॥

प्रवृत्त्येति ॥ करणात्मकम्—अनुष्ठानात्मकम् । नरात्मने—मनुष्यरूपाय ॥ २७ ॥

अष्टाविंशदिति ॥ अष्टाविंशद्वधः प्रथमांशे उक्तः ॥ २८ ॥

यज्ञांगभूतमिति ॥ षड्भेदि—वृक्षगुल्मलतावीरुत्तृणगिरिभेदैः । दृषदुपलादीनामपि यज्ञांगत्वमस्ति । मुख्यात्मने । मुख्यत्वं च तत्रैवोक्तम् ॥ २९, ३० ॥

प्रधानेति ॥ प्रधानेत्यादिना समष्टिपुरुषरूपमुच्यते । कारणकारणाय—कारणमव्यक्तं तस्य कारणं पुरुषः * अव्यक्तमक्षरे लीयते * इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

मुक्तस्वरूपमाह—शुक्लेति ॥ प्रकृत्यपेक्षया शुद्धो बद्धः, तदपेक्षया मुक्तोऽतिशुद्धः ॥ ३२ ॥

यन्नः शरीरेषु यदन्यदेहेष्वशेषवस्तुष्वजम(व्य)क्षयं यत् ।
यस्माच्च नान्यद्व्यतिरिक्तमस्ति ब्रह्मस्वरूपाय नताः स्म तस्मै ॥ ३३ ॥

सकलमिदमजस्य यस्य रूपं परमपदात्मवतस्सनातनस्य ।
तमनिधनमशेषबीजभूतं प्रभुममलं प्रणतास्स्म वासुदेवम् ॥ ३४ ॥

श्रीपराशरः—

स्तोत्रस्य चावसाने ते ददृशुः परमेश्वरम् । शंखचक्रगदापाणिं गरुडस्थं सुरा हरिम् ॥ ३५ ॥
तमूचुस्सकला देवाः प्रणिपातपुरस्सरम् । प्रसीद नाथ दैत्येभ्यस्त्राहि नश्शरणार्थिनः ॥ ३६ ॥
त्रैलोक्ययज्ञभागाश्च दैत्यैर्ह्लादपुरोगमैः । हृता नो ब्रह्मणोऽप्याज्ञामुल्लंघ्य परमेश्वर ॥ ३७ ॥
यद्यप्यशेषभूतस्य वयं ते च तवांशजाः । तथाप्यविद्याभेदेन भिन्नं पश्यामहे जगत् ॥ ३८ ॥
स्ववर्णधर्माभिरता वेदमार्गानुसारिणः । न शक्यास्तेऽरयो हन्तुमस्माभिस्तपसा(न्वि)वृताः ॥ ३९ ॥
तमुपायमशेषात्मन्नस्माकं दातुमर्हसि । येन तानसुरान्हन्तुं भवेम भगवन्क्षमाः ॥ ४० ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः । समुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सुरोत्तमान् ॥ ४१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मायामोहोऽयमखिलान्दैत्यांस्तान्मोहयिष्यति । ततो वध्या भविष्यन्ति वेदमार्गबहिष्कृताः ॥ ४२ ॥
स्थितौ स्थितस्य मे वध्या यावन्तः परिपंथिनः । ब्रह्मणो ह्यधिकारस्य देवा दैत्यादिकाः सुराः ॥४३॥
तद्गच्छत न भीः कार्या मायामोहोऽयमग्रतः । गच्छन्नद्योपकाराय भवतां भविता सुराः ॥ ४४ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्ताः प्रणिपत्यैनं ययुर्देवा यथागतम् । मायामोहोऽपि तैस्सार्द्धं ययौ यत्र महासुराः ॥ ४५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

परस्वरूपमाह—यन्न इति ॥ यस्मादन्यद्व्यतिरिक्तं नास्ति—पृथक्सिद्धमतदात्मकं यस्माद्व्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्यथा अन्यतरपदवैयर्थ्यं निगमयति—सकलमिति ॥ सकलं—सचेतनमिदं जगत् परमपदं तत्रत्या आत्मानश्च यस्य रूपं स परमपदात्मवान् । अनेन श्लोकेनोभयविभूतिमत्त्वमुक्तमित्यनुसंधेयम् । अशेषबीजत्वम् अशेषरूपत्वहेतुः ॥ ३४–४५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये तृतीयेंऽशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीपराशरः—

तपस्यभिरतान्सोऽथ मायामोहो महासुरान् । मैत्रेय ददृशे गत्वा नर्मदातीरसंश्रितान् ॥ १ ॥

ततो दिगंबरो मुण्डो बर्हिपिच्छधरो द्विज । मायामोहोऽसुरान् श्लक्ष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

मायामोहः—

हे दैत्यपतयो ब्रूत यदर्थं तप्यते तपः । ऐहिकार्थं नु पारत्र्यं तपसः फलमिच्छथ ॥ ३ ॥

असुराः—

पारत्र्यफललाभाय तपश्चर्या महामते । अस्माभिरियमारब्धा किं वा तेऽत्र विवक्षितम् ॥ ४ ॥

मायामोह उवाच—

कुरुध्वं मम वाक्यानि यदि मुक्तिमभीप्सथ । अर्हध्वमेनं धर्मं च मुक्तिद्वारमसंवृतम् ॥ ५ ॥

धर्मो विमुक्तेरर्होऽयं नैतस्मादपरो वरः । अत्रैव संस्थिताः स्वर्गं विमुक्तिं वा गमिष्यथ ॥ ६ ॥

अर्हध्वं धर्ममेतं च सर्वे यूयं महाबलाः ॥ ७ ॥

श्रीपराशरः—

एवंप्रकारैर्बहुभिर्युक्ति(चोदन) दर्शनचर्चितैः । मायामोहेन ते दैत्या वेदमार्गादपाकृताः ॥ ८ ॥

धर्मायैतदधर्माय सदेतन्न सदित्यपि । विमुक्तये त्विदं नैतद्विमुक्तिं संप्रयच्छति ॥ ९ ॥

परमार्थोऽयमत्यर्थं परमार्थो न चाप्ययम् । कार्यमेतदकार्यं च नैतदेवं स्फुटं त्विदम् ॥ १० ॥

दिग्वाससामयं धर्मो धर्मोऽयं बहुवाससाम् ॥ ११ ॥

इत्यनेकान्तवादं च मायामोहेन नैकधा । तेन दर्शयता दैत्यास्स्वधर्मं त्याजिता द्विज ॥ १२ ॥

अर्हतैतं महाधर्मं मायामोहेन ते यतः । प्रोक्तास्तमाश्रिता धर्ममर्ह(न्त)तास्तेन तेऽभवन् ॥ १३ ॥

त्रयीधर्मसमुत्सर्गं मायामोहेन तेऽसुराः । कारितास्तन्मया ह्यासंस्ततोऽन्ये तत्प्रचोदिताः ॥ १४ ॥

तैरप्यन्ये परे तैश्च तैरप्यन्ये परे च तैः । अल्पैरहोभिस्संत्यक्ता तैर्दैत्यैः प्रायशस्त्रयी ॥ १५ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः

धर्म इति ॥ अत्रैव—धर्मे ॥ १—७ ॥

एवमिति ॥ एवंप्रकारैः—नैतद्युक्तिसहमित्यादिना विवरिष्यमाणैः । युक्तिचोदनचर्चितैः—तर्कागमविचारैः । युक्तिदर्शनतर्कितैरिति पाठे, युक्तिर्योग्यता, दर्शनं प्रत्यक्षं, तर्कितं तर्कः ॥ ८ ॥

धर्मायेति ॥ धर्मायेत्यादिनैकधेत्यन्तं विकल्पोदाहरणसप्तकम् । सप्तधा ह्यनेकान्तवादिनामार्हतानां सप्तभङ्गी स्याद्वादः—स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादनिर्वचनीयं, स्यादस्ति चानिर्वचनीयं, स्यान्नास्ति चानिर्वचनीयं, स्यादस्ति च नास्ति चानिर्वचनीयमिति ॥ ९—१५ ॥

पुनश्च रक्तांबरधृङ् मायामोहो जितेन्द्रियः । अन्यानाहासुरान् गत्वा मृद्वल्पमधुराक्षरम् ॥ १६ ॥
स्वर्गार्थं यदि वो वाञ्छा निर्वाणार्थमथासुराः । तदलं पशुघातादिदुष्टधर्मैर्निबोधत ॥ १७ ॥
विज्ञानमयमेवैतदशेषमवगच्छत । बुध्यध्वं मे वचः सम्यग्बुधैरेवमिहोदितम् ॥ १८ ॥
जगदेतदनाधारं भ्रान्तिज्ञानार्थतत्परम् । रागादिदुष्टमत्यर्थं भ्राम्यते भवसंकटे ॥ १९ ॥
एवं बुध्यत बुध्यध्वं बुध्यतैवमितीरयन् । मायामोहः स दैतेयान्धर्ममत्याजयन्निजम् ॥ २० ॥
नानाप्रकारवचनं स तेषां युक्तियोजितम् । तथातथाऽवदद्धर्मं तत्यजुस्ते यथायथा ॥ २१ ॥
तेऽप्यन्येषां तथैवोचुरन्यैरन्ये तथोदिताः । मैत्रेय तत्यजुर्धर्मं वेदस्मृत्युदितं परम् ॥ २२ ॥
अन्यानप्यन्यपाषण्डप्रकारैर्बहुभिर्द्विज । दैतेयान्मोहयामास मायामोहोऽतिमोहकृत् ॥ २३ ॥
स्वल्पेनैव हि कालेन मायामोहेन तेऽसुराः । मोहितास्तत्यजुस्सर्वां त्रयीमार्गाश्रितां कथाम् ॥ २४ ॥
केचिद्विनिन्दां वेदानां देवानामपरे द्विज । यज्ञकर्मकलापस्य तथाऽन्ये च द्विजन्मनाम् ॥ २५ ॥
नैतद्युक्तिसहं वाक्यं हिंसा धर्माय चेष्यते । हवींष्यनलदग्धानि फलायेत्यर्भकोदितम् ॥ २६ ॥
यज्ञैरनेकैर्देवत्वमवाप्येन्द्रेण भुज्यते । शम्यादि यदि चेत्काष्ठं तद्वरं पत्रभुक्पशुः ॥ २७ ॥
निहतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिर्यदीष्यते । स्वपिता यजमानेन किन्नु तस्मान्न हन्यते ॥ २८ ॥
तृप्तये जायते पुंसो भुक्तमन्येन चेत्ततः । दद्याच्छ्राद्धं श्रमायान्नं न वहेयुः प्रवासिनः ॥ २९ ॥
जनश्रद्धेयमित्येतदवगम्य ततोऽत्र वः । उपेक्षा श्रेयसे वाक्यं रोचतां यन्मयेरितम् ॥ ३० ॥

पुनरिति ॥ पुनश्चेति बौद्धमतारंभः ॥ १६, १७ ॥

विज्ञानमयमिति ॥ तत्र विज्ञानमयमिति योगाचाराणामात्मख्यातिपक्षोक्तिः ॥ १८ ॥

जगदिति ॥ जगदेतदनाधारमिति निरधिष्ठानौ भ्रांतिज्ञानतदर्थाविति माध्यमिकानां शून्यख्यातिपक्षोक्तिः ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ बुध्यतेरावृत्तिर्बौद्धत्वनिरुक्त्यर्था ॥ २०—२५ ॥

नेति ॥ अधर्ममयी—हिंसा धर्माय चेष्यत इति वाक्यं निर्युक्तिकम् । नेष्यत इति पाठे एतदग्नीषोमीयपशुहिंसाविधिवाक्यं न युक्तिसहम् । यतो * न हिंस्यात्सर्वा(णि) भूतानि * इति श्रुत्यैव हिंसा धर्माय नेष्यते ॥ २६ ॥

यज्ञैरिति ॥ शम्यादीति । तद्वरं स्वर्गं गत्वाऽपि सकंटकशम्यादिकाष्ठभक्षकात्तस्मादिन्द्रान्मृदु तत्पत्रमिहैवादञ्छागो वरम—बुद्धिमान् । * देवाद्वते वरश्श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक् प्रिये * इत्यमरः ॥ २७ ॥

निहतस्येति ॥ यज्ञे निहतस्य पशोरपि स्वर्गसिद्धेः तद्धिंसा न दोषाय चेत्तर्हि अन्यस्य पशोर्वधाद्वरं स्वपितुरेव यज्ञे वधः । यदीष्यत इति पाठे यस्मादेवं श्रुत्येष्यते तस्मात्तत्पिता किं न हन्यत इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

तृप्तय इति ॥ अन्यभुक्तमन्यस्य तृप्तेर्जायत इति कृत्वा श्राद्धं कुर्याच्चेत्पुत्रादिः तर्हि, प्रोषिताः श्रमावहमन्नं न वहेयुः, ग्रामस्थाने केनचिद्भुक्तेऽपि प्रोषितस्य तृप्तेः । दद्याच्छ्राद्धमिति सम्यक्पाठः ॥ २९ ॥

जनश्रद्धेयमिति ॥ तस्मादेतद्यागादिकं युक्तिहीनं प्राकृतजनश्रद्धेयमित्यवगम्यात्रोपेक्षा श्रेयसे ॥ ३० ॥